

INVLOED VAN LUTHER IN DE NEDERLANDEN

Luthers geschriften in Vlaanderen, Brabant en Zeeland

Citaten uit:

**DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN
Johan Decavele**

**DE HERVORMING IN ZEELAND
Dr. C. Rooze – Stouthamer**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012**

INHOUD

HISTORISCH OVERZICHT

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN

Door Johan Decavele

1. BRABANT EN VLAANDEREN IN DE BAN VAN LUTHER

2. LUTHERAANHANGERS IN BRUSSEL

3. BRIEVEN VAN LUTHER AAN DE CHRISTENEN IN NEDERLAND

4. DE HERVORMING IN ZEELAND (Ca. 1520-1572)

Door Dr. C. Rooze – Stouthamer

- **Introductie van de Hervorming in Zeeland (ca. 1520- 1532)**
- **De Dopers (1532 - ca. 1540)**
- **Reformatorische ontwikkelingen tot ca. 1545**

5. MARTELAREN VANWEGE DE LEER VAN LUTHER

- **Een landbouwer te Zierikzee, 1536**
- **Johannes Pistorius, van Woerden, 1525**
- **Wendelmoet Klaasdochter, 1527**

INDEX

Historisch overzicht¹

In vergelijking met de gereformeerden zijn de Lutheranen in de Nederlanden zich relatief laat gaan organiseren. In Amsterdam in de jaren 1587 en 1588. De impuls hiertoe is uitgegaan van vluchtelingen uit Antwerpen. Voor zover hier reeds eerder Lutheranen waren, waren dezen reeds grotendeels opgegaan in de Gereformeerde kerken. De Lutheranen in de 16e eeuw stonden voor het probleem: hoe kan een Lutherse kerk bestaan in een land, waarin de overheid katholiek, later calvinistisch is? Ze hebben dit probleem in de jaren 70 der 16e eeuw opgelost - daarbij aanknopen bij een idee van de jonge Luther -, door de oprichting van zgn. *huiskerken* (dat zijn niet-openbare door de overheid erkende kerken, met niet-openbare godsdienstoefeningen). Deze werden bestuurd door ouderlingen als voorlopige plaatsvervangers van de overheid zolang die nog niet Luthers was. Een dergelijke organisatie vinden we voor het eerst in de Nederlandse vluchtelingengemeenten te Aken en Keulen, en in 1577 te Antwerpen. Na de val van Antwerpen, in 1585, hebben vluchtelingen haar naar Amsterdam gebracht. Eind 1587 schijnen ze hier voor het eerst ter gemeenschappelijke godsdienstoefening te zijn samengekomen. In mei 1588 hebben ze een "ziekentrouster" aangesteld. Godsdienstoefeningen werden in alle stilte gehouden ten huize van geloofsgenoten, nu eens bij de een, dan weer bij de ander. In samenwerking met Ligarius, predikant van de gemeente te Woerden, werd de organisatie uitgebouwd en in 1592 de eerste 'kerkelijke ordonnantie' opgesteld.

De organisatie van de gemeente te Amsterdam staat beschreven in de zgn. kerkelijke ordonnanties. De eerste ordonnantie, nogal summier, is opgesteld in 1592. De tweede, uit 1597, meer uitgewerkt, is met hier en daar wat wijzigingen tot 1818 van kracht gebleven. Bovendien werd ze de grondslag van de organisatie van de overige Nederlandse Lutherse gemeenten, alsmede van de Lutherse kerk in Noord Amerika.

De gewone of dagelijkse leiding, het opzicht over de gemeente, berustte tot 1597 bij ouderlingen, "gedeputeerden" of "voorstanders" genoemd. Ze waren tevens belast met de zorg voor de financiën. In sommige gevallen en in belangrijke zaken handelden ze tesamen met "oudsten" (oud-gedeputeerden of -ouderlingen) en diakenen. Blijkens het oudste "protocol" van resoluties, uit 1596, waren soms ook de predikanten aanwezig op hun vergaderingen. Sedert 1597 is sprake van het "consistorie" of de kerkenraad, die in de plaats treedt van het oude college van gedeputeerden waar het de "regeringe der kercken" betreft. Het bestaat uit gedeputeerden en predikanten, in belangrijke zaken versterkt met oud-gedeputeerden en diakenen. De predikanten zijn de geestelijke leiders der gemeente. Inzake de leer hebben zij de macht (ordonnantie van 1644: na gehouden communicatie met gedeputeerden), maar betreffende de "regeringe daer men niet uitdruckelyck Godts woort aff heeft", daar zal men besluiten naar het oordeel van de meeste stemmen.

Naast de tegenstelling tussen Amsterdam en de anderen ontwikkelde zich in de loop der jaren een verschil tussen confessionelen en vrijzinnigen. Het leidde in 1791 tot een kerkafscheiding. Het Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerkgenootschap ontstond en bleef tot de hereniging in 1952 bestaan. Maar de Evangelisch-Lutherse Kerk kende ook na de scheuring nog verschillen tussen "zwaren en lichten". Allengs waren in de 19e eeuw steeds meer predikanten vrijzinnig. Tot zover de 'Archieven'.

Helaas, wordt nu de Leer door Luther gebracht, genegeerd of veracht. En de God van Luther Die Zich openbaart in het zalig Evangelie is een Onbekende geworden. *De Heere geve de Lutheranen bekering en het oprechte geloof in Christus!*

¹ Archieven van de kerkenraad der Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN²

JOHAN DECAVELE

Brabant en Vlaanderen in de ban van Luther

*'Een nieuw lied heffen wij aan,
Zo wil het God onze Heer'
Wij zingen wat hij heeft gedaan
Zijn grote Naam ter ere.
Te Brussel in Zuid-Nederland
Heeft aan twee jongelingen
De Heer' getoond zijn wond're hand,
Die met Zijn zegeningen
Hij rijkelijk versierde.'*

Tijdens zijn rondreis in de Nederlanden in 1520-1521 stak de Duitse schilder Albrecht Dürer zijn grote genegenheid voor Luther en diens ideeën niet onder stoelen of banken. In Antwerpen had hij contacten met Jacob Praepositus, de prior van het Augustijnenklooster, een van de notoire volgelingen van Luther. Van de Antwerpse stadssecretaris Cornelis de Schryver, beter bekend onder zijn humanistennaam Grapheus, ontving Dürer Luthers geschrift *De captivitate babilonica*. Über die Babylonische Gefängnis. In zijn Nederlands dagboek wijdde de Duitse schilder uitvoerige passages aan de hervormer. Zo schreef hij op de vrijdag voor Pinksteren 1521: 'In Antwerpen bereikte mij het gerucht dat men Maarten Luther verraderlijk gevangen had genomen. Toen hem een heraut van keizer Karel als geleide was meegegeven, was hij vol vertrouwen. Maar zodra de heraut bij Eisenach in een onherbergzaam oord was gekomen, zei deze dat hij niet langer mocht blijven en hij reed van hem weg. Spoedig waren daar tien ruiters die de verkochte, vrome, met de heilige Geest verlichte man wegvoerden, omdat hij een navolger van Christus was en van het ware christelijke geloof. En of hij nog leeft dan wel of zij hem vermoord hebben, wat ik niet weet, hij heeft dat alles geleden ter wille van de christelijke waarheid en omdat hij het onchristelijke pausdom heeft berispt, dat zich verzet tegen de vrijmaking van Christus, zoals het aanhoudend de rechten der mensen onderdrukt... En in het bijzonder is mij nog het moeilijkste dat God ons misschien nog onder hun valse, blinde leer wil laten blijven, die toch maar door mensen, die Hem hun vader noemen, verzonnen en bedacht is. Daardoor wordt ons Gods Woord op vele plaatsen valselijk verklaard of in het geheel niet voorgehouden. God, is Luther dood, wie zal ons dan voortaan het heilige Evangelie zo helder verklaren?'

Later heeft Dürer, ongetwijfeld tot zijn grote vreugde, vernomen dat de 'ontvoering' in scène was gezet door Luthers beschermheer Frederik de Wijze van Saksen. Die keurvorst liet hem na de rijksdag van Worms (1521), waar de Wittenbergse monnik voor keizer Karel was moeten verschijnen, veiligheidshalve enige tijd onderduiken op de Wartburg in Eisenach.

De aantekening in Dürers reisjournaal illustreert alleszins dat men in Antwerpen van

² Hoofdstuk 2 en 3. Davidsfonds, Leuven; Waanders Uitgevers, Zwolle, 2004

meet af aan goed was geïnformeerd over het optreden van Luther. Dat was mee te danken aan het grote contingent Duitsers dat in de handelsmetropool woonde, onder wie tal van kooplieden uit Augsburg en Neurenberg.

Een aantal monniken van een klein klooster van de Augustijnen-eremieten, dat er sinds 1513 bestond, kenden Luther door hun studie in Erfurt en Wittenberg. De reeds genoemde Jacob Proost of Praepositus, afkomstig uit Ieper, was er prior. In de lente van 1519 waren er in Antwerpen al geschriften van Luther te koop. Erasmus maakte er op 30 mei 1519 melding van in een persoonlijke brief aan Luther, waarin hij verder schreef: 'Te Antwerpen is de prior van het klooster een zuiver christenman die u bijzonder is toegedaan, een oud-leerling van u, zoals hij zelf zegt. Van allen is hij ongeveer de enige die Christus predikt. De overigen preken slechts menselijke fabels of eigen gewin.'

Door de drukpers kreeg Luther sneller bekendheid dan ooit in voorgaande eeuwen mogelijk zou zijn geweest. Op 30 Augustus 1519 veroordeelden de theologen van de universiteit van Keulen een aantal thesen van Luther. Ruim een maand later volgden hun collega's van Leuven dat voorbeeld. In hun veroordeling stond dat Luther de filosofie en de traditionele kerkelijke leer in hoge mate mispreeft. In het bijzonder verweten de Leuvense theologen hem zijn opvattingen over de goede werken, de aflaten en de sacramenten, vooral de biecht. Ook Luthers ideeën over de begeerlijkheid en haar gevolgen, het vagevuur en de toestand waarin de zielen der overledenen zich bevinden, beschouwden zij als niet rechtgelovig.

Paus Leo X wachtte nog tot 15 juli 1520 alvorens het Leuvense verdict om te zetten in een leerstellige uitspraak. De bul *Exsurge Domine* veroordeelde bij name *de stellingen* die de grondslag vormden van Luthers leer, schreef voor zijn boeken te vernielen en bedreigde *hem en zijn aanhangers met excommunicatie* indien hij ze niet binnen de zestig dagen herriep.

De pauselijke nuntius Hiëronymus Aleander, tevens inquisiteur-generaal, kreeg de opdracht Karel V in kennis te stellen van de bul. Hij reisde daartoe naar Antwerpen, waar de keizer in de laatste dagen van september 1520 verbleef. Daar ondertekende de vorst een edict dat voorschreef de ketterse boeken in beslag te nemen en te verbranden.

Aleander nam de uitvoering van de pauselijke bul en het keizerlijke edict persoonlijk ter hand. In Leuven gingen op 8 oktober 1520 zo'n tachtig werken van Luther in vlammen op. Een anoniem vlugschrift beweerde dat de Leuvense studenten van die gelegenheid gretig gebruik maakten om nog vlug een andere partij druksels in het vuur te gooien, namelijk een aantal handboeken die volgens hen 'voorbijgestreefd' waren. Het heet dat het grootste deel van de verbrande boeken afkomstig was van de drukkerij van Dirk Martens. Van Leuven trok Aleander dan naar Antwerpen, waar hij op 13 april 1521 een tweede brandstapel liet oplaaien. In wat hij zelf 'questa bella esecuzione delli libri di Luter' noemde, liet hij ongeveer vierhonderd boeken door het vuur vernietigen.

Na de rijksdag van Worms begaf keizer Karel V zich naar zijn geboortestad Gent. In zijn gevolg bevond zich alweer Aleander. Bij zijn aankomst in de stad op 17 juli 1521 stelde de Italiaan vast hoe ook hier de propaganda voor de nieuwe leer hand in hand ging met de verspreiding van ketterse boeken. Hoe juist zijn inzicht was, zou later blijken uit het feit dat de bestrijding van de ketterij in Gent tussen 1521 en 1535 grotendeels een hardnekkige poging was om het verkopen en lezen van hervormde druksels tegen te gaan. In nauwelijks één week tijd bracht de pauselijke nuntius, daarbij geholpen door de Gentse bedelorden, meer dan driehonderd Lutherse

geschriften bijeen. Volgens het enthousiaste rapport van Aleander waren er verscheidene luxueus ingebonden exemplaren bij, één zelfs in fluwelen band. De plechtigheid van het autodafé (verbranding) op de Vrijdagmarkt op 25 juli 1521 ging met een buitengewone luister gepaard. De keizer zelf, zijn gevolg, koning Christiaan II van Denemarken, de hertogen van Brandenburg en Braunschweig en talrijke edelen, geestelijken en hoogwaardigheidsbekleders die voor de vergadering van de Staten-Generaal in Gent verbleven, en duizenden Gentenaren woonden het schouwspel bij. Een dergelijke boekenbrand moet in die tijd een geweldige indruk hebben gemaakt op de toeschouwers. In de vroege 16de eeuw hing er nog een atmosfeer van eerbied om het boek. Oorspronkelijk alleen in handen van een kleine groep geleerden of bewaard in bibliotheken van kloosters en kerken, maakte het boek pas geleidelijk een democratiseringsproces door, maar het was nog lang geen alledaags voorwerp. Of evenwel de eerbiedige stilzwijgende instemming van het publiek zo algemeen was als Aleander in zijn verslag wil doen voorkomen, kan worden betwijfeld. Uit een later proces blijkt althans dat de Gentse bakker Lieven de Zomere tijdens de bewuste boekenbrand op de Vrijdagmarkt vlak bij de minderbroeders stond en er niet voor terugschrok tegenover een van hen zijn misprijzen te laten blijken voor wat daar gebeurde. Hij 'wilde wel een article zien oft weten waer omme men de selve behoort te verberne'. Het was volgens hem lammere... datmen dese heilighe leeringhe aldus te nieuten doet'. Maar nog waren Luthers boeken niet allemaal verbrand en overigens: 'al machmen de boucken verbernen, men mach daer omme niet te nieuten doen dat men in 't herte heeft.' Op zijn zak kloppend voegde hij hieraan toe: 'Daer es noch eenen bouc van Luuter inne, niement en satten my doen verberrenen, ende ic hebber noch thuis.' De bevlogene bakker ging de sermoenen verstoren van de minderbroeder Jan nan Herenthals in de Sint-Veerlekerk. Op straat riep hij grove beledigingen naar de predikant: 'thy page, ghy hoeresone, ghy cappenot, waer hebby ter freten ghelegghen, dat ghy zult een goddelicken leeraer (Luther), doctryne, goddelycke leeringhe wilt te nieuwten brenghen met uwer valscher leeringhe, die ghy den volcke te kennen geeft?' Hij beroemde er zich openlijk op nog negentien boeken van Luther te bezitten, 'moer zoude liever int vier gaen dan Luther af te gaen, oft van den boucken te scheen.(scheiden)'

Al die informatie halen we uit het in het Gentse stadsarchief bewaard gebleven proces-verbaal van het verhoor van Lieven de Zomere, nadat het gerecht inderdaad bij hem thuis een kijkje was gaan nemen naar zijn boekenbezit en hem meteen had gearresteerd. De man kwam er uiteindelijk nog goed af: zijn boeken werden verbrand, zelf werd hij op een schavot tentoongesteld met op de buik een papier gespeld waarop zijn misdrijf was vermeld.

Na gedane zaken in Gent reisde Aleander verder naar Brugge, nog steeds in het gezelschap van keizer Karel, die hier in Augustus 1521 kwam onderhandelen met kardinaal Thomas Wolsey over een Engels-Spaans bondgenootschap tegen Frankrijk. Met zulk voortreffelijk gezelschap uit het gevolg van beide onderhandelaars in de stad nam Marc Laurin, de geleerde deken van het kapittel van Sint-Donaas en trouwe vriend van Erasmus, de gelegenheid te baat om als gastheer op te treden voor een select clubje van intellectuelen. De godsdienstige beroering vormde hét onderwerp van zijn gesprekken met Erasmus en Thomas More. Aleander van zijn kant deed intussen zijn eigen ding. Met voldoening schreef hij in zijn rapport dat een plechtige boekverbranding in Brugge overbodig was gebleken, aangezien de stad op dat vlak helemaal zuiver was. Schamper merkte de nuntius echter op dat er ook hier enkele van die lui woonden die zich inbeeldden beter te zijn dan andere mensen, namelijk enkele scha-

vuiten van de sekte van de Satrapa (bedoeld is Erasmus) die hier verblijft: om als voortreffelijke lieden te worden aangezien laten ze zich doorgaan als Lutheranen. Aleander richtte nog een strenge waarschuwing aan het adres van twee of drie leden van het stadsbestuur, onder wie de geleerde pensionaris Frans van Craneveld, afkomstig uit Nijmegen. De kanunniken van Sint-Donaas bedreigde hij ermee desnoods hun prebenden te zullen laten intrekken. Hij wilde hen nu niet direct allemaal Lutheranen noemen, maar op aanstoken van hun goede vriend Erasmus stonden ze toch niet afkerig van de Wittenbergse hervormer en zeker zouden ze liever hebben gezien dat het keizerlijke plakkaat tegen de Lutherse boeken niet verder gepubliceerd werd. Toch stelde hij zelfingenomen vast dat zij dankzij zijn snel en kordaat ingrijpen op het rechte pad waren teruggekeerd.

Uit het optreden van Aleander in verscheidene Zuid-Nederlandse steden in 1520 en 1521 blijkt hoe gemakkelijk de naam van Erasmus verbonden werd met die van Luther. Maar Erasmus is niet tot het Lutheranisme overgegaan, toen niet en ook later niet.

Jan Albert Goris (pseudoniem Marnix Gysen) typeerde de Rotterdammer als volgt: 'Erasmus wist dat de Heer hem de kracht niet zou geven om als martelaar voor het nieuwe geloof te fungeren, maar in elk geval weigerde hij een martelaar voor Luther te zijn. Geestelijk was de brutale, scatologische hervormer al te zeer een tegenstelling van de aristocratische geleerde die Erasmus was.' Erasmus was de wetenschapper die in Parijs had gestudeerd en tenslotte in Italië doctor in de theologie was geworden. Vooral was hij de verlichte criticus die de misstanden in de Kerk scherp zag en met grote durf en bekwaamheid die niet slechts signaleerde, maar ook beschreef en ermee spotte.

Veel Nederlandse volgelingen en vrienden zijn evenwel aanhangers van het nieuwe geworden op basis van motieven die hij bij hen duidelijk had gemaakt. Tot hen kan men een aantal Latijnse schoolmeesters en -rectoren rekenen, zoals Sebastiaan Neusen (Noutzenus) in Gent, Nicolaas van 's-Hertogenbosch (Buscodensis) in Antwerpen, Frederik Hondebeke (Canirivus) in Delft, Willem de Volder (Gnapheus) in 's-Gravenhage, Johannes Sartorius in Amsterdam en Noordwijk, Hinne Rode in Utrecht, Gerardus Listius in Zwolle; of hoge ambtenaren, zoals de Brugse stadspensionaris Frans van Craneveld, de advocaat van de officialiteit van het aartsdiaconaat Brussel Jan der Kinderen, de advocaat van het Hof van Holland Cornelius Hoen en de stadssecretaris van Antwerpen Cornelis de Schryver (Grapheus).

Grapheus (geboren in Aalst in 1482) biedt ons de gelegenheid op die individuele ontwikkeling in te gaan. Hij had op een bepaald ogenblik het geschrift *Over de christelijke vrijheid* in handen gekregen, dat vele jaren tevoren was opgesteld door Johan Pupper van Goch, die in 1475 als rector van het Augustinessenklooster van Mechelen was gestorven. Pupper van Goch stelde duidelijk de Bijbel boven de kerkelijke traditie en zag in het monnikenwezen beslist geen hogere levensvorm die boven de lekenstaat stond. Grapheus gaf het teruggevonden traktaat in de lente van 1521 uit. In zijn inleiding sprak hij met geestdrift over de wijsheid die Christus ook aan leken schenkt. Hij verkondigde dat het evangelie herboren was en dat Paulus opnieuw tot leven was gekomen dankzij de geschriften van Luther en zijn volgelingen. Elk van de boeken van Luther bezat Grapheus reeds kort na hun publicatie. We zagen al dat hij, nog steeds in de lente van 1521, een ervan aan Albrecht Dürer gaf.

Op dat ogenblik verbleef prior **Jacob Praepositus** van het Antwerpse Augustijnenklooster in Wittenberg om er te promoveren. Zijn vroegere leermeester zag hij er niet, aangezien Luther sinds tegen hem de rijksban was uitgesproken, ondergedoken

leefde op de Wartburg. In de late zomer van 1521 kwam Praepositus naar Antwerpen terug. Vol vuur ging hij daar preken tegen de aflaathandel die door Italiaanse kooplieden in Antwerpen was gepacht. Maar op 7 december moest hij een verhoor ondergaan, waarna hij voor verdere berechting naar Brussel werd overgebracht. Ook stadssecretaris Grapheus kwam in januari 1522 in de gevangenis terecht. Praepositus bezweek onder de bedreiging met de doodstraf. Op 9 februari herriep hij in de Brusselse Sint-Goedelekerk zijn prediking. Hij verklaarde er dat hij zeven sacramenten erkende, dat het universeel priesterschap (dus ook voor leken) een dwaling was, dat aflaten wel degelijk zielentrost boden en dat de menselijke wil in staat was verdienstelijke werken te verrichten. Hierna diende hij zich terug te trekken in zijn moederklooster in Ieper voor een bezinningsperiode.

Grapheus herriep op zijn beurt zijn gunstig oordeel over Luther in april 1522, eerst op een schavot op de Grote Markt in Brussel, vervolgens vanaf de kansel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen. Pas in 1540 werd hij in zijn functie van stadssecretaris hersteld. Tot zijn dood in 1558 bleef hij verder binnen de kerkelijke perken.

Luther was diep teleurgesteld over Praepositus' herroeping. Maar de prior herwon diens achting toen hij, zodra hij weer mocht preken, opnieuw de nadruk legde op de unieke betekenis van Christus. Al in mei 1522 werd hij in Antwerpen eens temeer gearresteerd. Met de hulp van een minderbroeder ontsnapte hij in juni. Hij week uit naar Wittenberg en zwierf vervolgens enige jaren door Duitsland. In 1562 overleed hij als Luthers predikant in Bremen.

In 1521 was Praepositus als prior van het Antwerpse klooster vervangen door Hendrik van Zutphen, ook een in Wittenberg gevormde kwekeling van Luther. Als prior van het Augustijnenklooster van Dordrecht kwam hij door zijn verdediging van Luther in botsing met de dominicanen aldaar. Dat gaf aanleiding tot zijn verbanning. Hij vertoefde vervolgens enige tijd in Wittenberg, om daarna Praepositus in Antwerpen op te volgen. In september 1522 werd ook hij wegens Lutherse prediking gearresteerd. Door een oploop van sympathiserende dames (een 'groot rumoer van quade Wijffs') bevrijd, vluchtte hij eveneens naar Bremen, waar hij de Hervorming doorvoerde. Hij preekte op verschillende plaatsen, tot hij in 1524 werd vermoord in Heide in Ditmarschen.

Een gemeenschap zoals de Antwerpse Augustijnen-eremieten, die zich zo hardnekkig aan Luthers kant opstelde, was voor de overheid onaanvaardbaar. Al op 6 oktober 1522 nam ze de opvolger van Hendrik van Zutphen, prior **Lambert van Thorn** (over wie nieuwe bijzonderheden te lezen zijn in het verhaal van de Brusselse nieuwgezinden, volgend hoofdstuk), met vijftien ordegenoten gevangen. De volgende dag liet ze het gebouw ontwijden en definitief sluiten. Het zou later tot op de grond worden afgebroken. Dertien Augustijnenbroeders herriepen hun uitlatingen, maar de prior en twee confraters weigerden en werden voor verder onderzoek door Leuvense theologen naar Brussel overgebracht. Het dispuut ging vooral over de aflat, de betekenis van het vagevuur en van de eucharistie.

Toen twee broeders volhardden stond het vonnis dat door de burgerlijke overheid moest worden geveld vast. Op 1 juli 1523 werden ze op de Grote Markt ontwijd. Daarna zijn Hendrik Voes en Jan van Esschen op de brandstapel gedood. Een kroniekschrijver doet het verhaal: 'In 't selve jaer op den jersten doch der maent van julio. Soe wordden te Bruessele op de marct voer der stadthuys op eene groote stellinghe, die aldaer doen tertijd gemaect was, gedegradeert ende ontwijdt drye priesters van der oirdenen van Sinte Augustyne, die welcke van Antwerpen te Bruessele gebrocht waeren, die welcke gecondemneert waeren te stervene metten

viere ende brande: daer alf de twee aen eenen staeck al levende tot polvere verbrant waeren op de selve merct voer het broothuys aldaer, want sie huere opinie van Lutherie aft ketterye daer mede zy beticht waeren nyet afgaen noch oyck revoceren en wilden. Ende de twee voirseyde persoonen aenden staeck gebonden synde om te verbrandene, hebben sy God gelooft ende gebenedyt, lesende overluut: *Te Deum laudamus*, ende singende in den Latyne noch eene litanye: *Hec est crux sanctis diu a me desiderata, etc.* Ende alsoe henlieden verbliedende, haeckende nae de doot, daer doere dat de gemeynte ende vele lieden van Bruessele siende dese voorseyde justicie seere hen waeren verwonderende ende grootelycken onder malcanderen murmurerende, want de gemeyne fame was gaende dat se (als) goeden kersten (Christen) menschen waeren gestorven.'

Bij de mare van hun trieste lot richtte Luther zich in een brief tot 'die Christen ym Nidderland'. 'Gij moogt de eersten zijn die om Christus' wil thans schande en schade, angst en nood, gevangenschap en gevaar lijdt, en die nu zo rijk in vruchten en sterk geworden zijt dat gij het ook met uw eigen bloed begoten en bekrachtigd hebt. Bij u immers hebben de twee edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Jan, hun leven gering geacht, opdat Christus en zijn Woord geprezen zouden worden. God zij geloofd en in eeuwigheid geprezen dat wij het beleefd hebben echte heiligen en werkelijke martelaren te zien en te horen.' Aan de marteldood van de twee monniken wijdde Luther zijn eerste lied: *Eyn neues lyed wyr heben an, das wald got unser herre...*

Buiten het Augustijnenklooster van Antwerpen stonden ook die van Dordrecht, Doornik en Gent in meer of mindere mate onder Lutherse invloed. Ze behoorden tot de tak van Luthers eigen voormalige klooster, namelijk de Saksische observantiecongregatie (het zogenoemde Vicariaat). Prior **Melchior Miritsch** van Gent, een Duitser, had net als zijn Antwerpse confraters bij Luther gestudeerd. Diens leer werd in Gent, volgens een bericht van nuntius Aleander uit januari 1521, openlijk verkondigd als de leer van Paulus, ja zelfs als de leer van Christus. Miritsch probeerde de binding met Wittenberg te bevorderen door jonge broeders naar de universiteit aldaar te sturen. In de Wittenbergse matrikels komen in 1520 en 1521 de namen voor van drie Gentse Augustijnen: Maarten Berlin, Joris Lechard en Jan Blanckherdt. Lang niet iedereen van de communauteit was het echter met die strekking eens. De tegenstellingen tussen de aanhangers van de Saksische observantie en de meer traditioneel gerichte conventuelen werden er maar scherper door. De Gentse prior zag zich genoodzaakt Luther met de lippen te verlooehen. Uiteindelijk vond hij het veiliger zich uit de voeten te maken. Reeds in 1522 was hij als prior werkzaam in Maagdenburg, waar hij met succes de invoering van de Reformatie bewerkstelligde. Op 23 november 1522 werden de kloosters van Gent, Edingen, Dordrecht en Haarlem door toedoen van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk losgemaakt van de verderfelijke geachte Duitse observantie en verenigd in een afzonderlijk vicariaat, onder leiding van Jan van Mechelen, prior van Dordrecht. Antwerpen afgeschaft, vier andere kloosters in de pas gedwongen, onwilligen hard aangepakt: aan de sympathiserende ordebroeders van Luther in de Nederlanden leek in 1523 wel voorgoed het zwijgen te zijn opgelegd.

We zagen al dat op plaatsen als Antwerpen en Gent de brandstapels vroeger voor boeken rookten dan voor mensen. Vanaf het begin is de verspreiding van reformato-
rische ideeën via de drukpers gegaan. Al in september 1520 begon Nicolaas de Grave in Antwerpen met het publiceren van enkele boekjes, waarschijnlijk vertaald door Praepositus. Zowel Michiel Hillen van Hoochstraten in Antwerpen als Jan Seversz. in

Leiden drukten snel boeken van Luther na. In Antwerpen zijn in de jaren 1520-1522 minstens twaalf Latijnse en tien Nederlandse uitgaven verschenen. Bij Luthers dood in 1546 waren er in de Nederlanden zo'n 85 eigen edities van door hem geschreven werken te tellen. Driekwart daarvan was in vertaling, zodat Luther hier stilaan ook in brede kring kon worden gelezen. Alleszins werd het drukken van ketterse werken in de loop der jaren steeds gevaarlijker. En toch kon de regering de snelheid waarmee de drukkers werkten niet bijhouden. Om hun verboden waar met een minimum aan risico op de markt te brengen en de censuur te verschalken, namen de drukkers al eens hun toevlucht tot schijnadressen, schuilnamen en antedateringen. Zo zijn niet enkel de tijdgenoten, maar ook latere historici vaak om de tuin geleid en is slechts in recente tijd - dankzij geduldig typografisch onderzoek van ervaren bibliografen - hun ware identiteit aan het licht gekomen.

Opvallend talrijk waren in die jaren de Bijbeluitgaven. Vanzelfsprekend waren ook de middeleeuwen al vertrouwd met de Schrift en geen boek was van bij de aanvang van de boekdrukkunst zo verspreid als de Bijbel. Toch kwam de stroom van voor het volk bedoelde vertalingen pas vanaf de jaren twintig van de 16de eeuw op gang. Oorspronkelijk waren het kleine boekjes met een of meer evangelies. Met zijn vertaling van de Bijbel en zijn oproep aan eenieder om er persoonlijk de heldere boodschap van Gods bedoelingen in te lezen maakte Luther een einde aan het monopolie van geleerde theologen om de Schrift te interpreteren. De Bijbel in de volkstaal gaf hij als boek een zodanige plaats in het geloofsleven dat ze met de positie van het kerkinstituut kon wedijveren.

Van Luthers uitgave van het Nieuwe Testament verscheen de eerste Nederlandse bewerking in 1523 bij Adriaen van Berghen in Antwerpen. Hans van Ruremond gaf in 1525 een vertaling uit van het Oude Testament, waarin reeds rekening werd gehouden met Luthers nog aan de gang zijnde uitgave. In 1526 kwam voor het eerst een volledige Bijbel uit. Het was de beroemde Liesveldt-Bijbel, zo genoemd naar de Antwerpse drukker *Jacob ban Liesveldt* die hem bezorgde: een mooi uitgevoerde schitterend geïllustreerd foliant, waarin de vertaling van Luther gevolgd werd voor zover die op dat moment voorhanden was. De drukker werd in 1545 onthoofd, omdat een toen door hem verzorgde Bijbeluitgave ketterse aantekeningen bevatte.

Al in 1528 was zijn stadsgenoot Willem Vorsterman met een minstens even mooie Bijbeluitgave voor de dag gekomen. Alhoewel de titelbladzijde en het voorwoord aangaven dat dit een goede katholieke editie was, vertaald uit de officiële Vulgaat, kwam de onderlegde lezer al vlug tot de slotsom dat dat slechts schijn was. Al in de voorrede waren hele stukken van Luthers proloog tot diens Bijbelvertaling overgenomen en verder hadden de bewerkers gebruik gemaakt van zeer ketterse vertalingen.

IJverige boekhandelaars zorgden ook buiten Antwerpen, Leiden of Amsterdam voor verkoop en verspreiding van de Lutherse geschriften. Zo werden in Gent begin 1522 ketterse boeken in beslag genomen bij de boekbinders-verkopers Jan Ryckaert en Gillis van de Walle. De geconfisqueerde waar werd daarop in het openbaar verbrand.

In Augustus 1523 kwamen nog eens twee Gentse boekbinders in aanraking met de justitie: Michiel Neetezoone en Jan van den Steene, die werk van Luther hadden gekocht en met anderen over de nieuwe leer hadden gesproken. Zij werden voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen, een straf die echter na voldoende blijken van berouw weer werd ingetrokken. Nog bleven er verdachte boeken te koop in de winkel van Sander Huubert. Een huiszoeking in 1536 bracht zoveel bezwarend materiaal aan het licht dat de boekverkoper een strenge straf niet meer kon ontlopen: het werd terechtstelling op de brandstapel, waarvan de voltrekking op 16 juni 1536 gebeurde

vlakbij het Gravensteen op het Sint-Veerleplein, tegelijk met de verbranding van de in beslag genomen boeken. Soortgelijke processen werden gevoerd tegen boekhandelaars in Brugge, Ieper, Duinkerken en Sint-Winoksbergen (Bergues).

De gretigheid waarmee drukkers en boekhandelaars zich op die nieuwe 'producten' wierpen, mag al symptomatisch zijn voor hun persoonlijke overtuiging, ze zegt vooral iets over de sterk groeiende afzetmogelijkheden van druksels in de volkstaal. In een nog steeds overheersende orale cultuur werden die teksten verspreid via het gesproken woord, in huisbijeenkomsten waar de beste aanwezige lezer ze voorlas aan de anderen, en in openluchtsermoenen waar vaak anonieme predikers de boodschap van het evangelie uiteenzetten voor een geïnteresseerd publiek.

Het kan geen verbazing wekken dat keizer Karels vroegste plakaten tegen de ketterij in de eerste plaats tegen de verdachte boeken waren gericht. Ze werden als staatswetten in de verschillende gewesten en steden van kracht. Het eerste plakkaat was slechts de officiële afkondiging van het edict van Worms in de Nederlanden. Luther was in de rijksban gedaan en zijn boeken moesten verbrand worden; ze mochten niet verkocht of gelezen worden (8 mei 1521).

Op 24 september 1525 werd de wet verscherpt door alle openbare en geheime vergaderingen te verbieden en door de verplichting om verdachte boeken in te leveren. Het epistel en het evangelie in de zon- dagmis mocht men niet langer commentariëren. Een gedeelte van die bepalingen werd op 17 juli 1526 herhaald. Op het bezit van verboden boeken werd verbanning gesteld. Speciaal de geestelijkheid en de schoolmeesters werden nu gevisieerd: zij moesten zich ervoor hoeden - de enen op de preekstoel, de anderen in de klas - gebruik te maken van verdachte boeken of de dwalingen te behandelen. Een nieuwe koers bracht het plakkaat tegen de Lutheranen van 14 maart 1527, dat op het bezit van ketterse boeken en het aanhangen van de nieuwe religie in principe de doodstraf stelde. In steden als Brussel, Leuven, Brugge, Ieper, Kortrijk, Gent, Hulst, Turnhout, Zierikzee, Middelburg, Leiden, Delft, Utrecht en Amsterdam kan men goed vaststellen dat in de maanden na de uitvaardiging van dit plakkaat de vervolging voor het eerst systematisch werd aangepakt. Die repressiegolf hield aan tot 1531 en leidde op verschillende van die plaatsen tot de eerste ketterterechtstellingen.

Door die vervolgingen is het de regering grotendeels gelukt het Lutheranisme bij de *intellectuelen* te onderdrukken. Zij, als enkelingen, waren het inderdaad geweest die naar reformatie streefden. Nergens blijkt dat de burgerij, nog wel de meest zelfstandige bevolkingsgroep, als geheel in grote mate met Luther instemde. Tot afscheiding van de bestaande Kerk en het vormen van een onafhankelijke 'tegenkerk' waren de evangelische dissidenten nog niet gekomen. Op zon- en feestdagen bleven bijvoorbeeld de nieuwgezinde Brusselaren gewoon de mis bijwonen. Zij wilden niet verder gaan dan met elkaar in een huis bijeen te komen om er een predikant te beluisteren of elkaar voor te lezen uit religieuze geschriften. Hierdoor hebben ze zich aangepast aan de eigen situatie in de Nederlanden, waar de evangelische beweging - in tegenstelling tot het Duitse Rijk - in voortdurende strijd was met de vervolgende overheid en de Kerk van Rome. Voor Luther kon de hervorming van de kerk alleen plaatsvinden wanneer de overheid daarvoor gewonnen was en ze evangelische predikanten in het openbaar toeliet. Was dat niet het geval, dan had men slechts de keuze tussen uitwijking of bijeenkomsten in de beslotenheid van het huis. In zijn gehoorzaamheid aan de overheid ging Luther tot het uiterste. Volgens hem moest de koninklijke vrijheid van de gelovigen hen in staat stellen om zich te schikken naar de talloze onchristelijke geboden en wetten van paus, bisschoppen, kloosters en vorsten.

Al hebben de intellectuelen uiteindelijk ingebonden, toch slaagde de overheid er niet in de ketterij uit te roeien bij het gewone volk, dat minder kwetsbaar was dan priesters die preekten, geleerde schoolmeesters die les gaven, kunstenaars die in hun werken allusie maakten op de nieuwe ideeën, drukkers die ketterse geschriften op hun persen legden. In die groep van eenvoudigen waren er geen hoge intellectuele discussies.

Onder hen kregen wel de dweperige sekten, die vanuit Zuid-Duitsland in de Nederlanden waren binnengebracht, gemakkelijk aanhang. Zij kenden zich het recht toe als waarheid te verkondigen wat Gods Woord hun leerde. Zij vergaten vooral de Apocalyps niet en spraken van de komst van een nieuw Godsrijk op aarde, waarin de mensen gelukkig zouden zijn. Zij meenden ook dat de doop op het geloof moest volgen en verwierpen daarom het kinderdoopsel.

Hier komen we dan terecht bij het Doperdom, dat omstreeks 1530 in de Noordelijke Nederlanden aanhang vond, maar na 1535 ook in Vlaanderen en Brabant een tijdlang de *overheersende protestantse richting* zou worden. Tegenover de slechts vaag te omschrijven, brede evangelische beweging met haar kritiek op de sacramenten en de Kerk, was het Doperdom vanaf het begin veel duidelijker geprofileerd en veel radicaler: de aanhangers verkondigden niet alleen hun leer, zij voerden ook uit wat zij preekten. Pas die Dopers zouden met de bestaande Kerk breken. Een strikte discipline hield hen afgescheiden van de verdorvenheid van de buitenwereld en verschafte hun een schild van geheimhouding. In hun aparte groepen hadden ze een eigen bediening van sacramenten, maar zonder veel formele kerkelijke organisatie.

Pas veel later zou het Calvinisme tot de instelling van een goed georganiseerd eizen kerkverband overgaan. De Calvinisten waren de eerste hervormden die een volwaardige tegenkerk oprichtten. Zij aanvaardden het recht van verzet tegen een tirannieke vorst en gingen dan ook een belangrijke rol spelen in de Nederlandse Opstand tegen koning Filips II van Spanje.

Alleen in Antwerpen bleef er een *Lutherse kern* voortleven, met voornamelijk Duitse kooplui en 'Oosterlingen' (handelaars uit Noord-Duitse kuststeden ten oosten van Hamburg). Tot echte kerkorganisatie kwamen ze echter niet, omdat Luther zelf daar tegen was. In maart 1531 vroeg men hem uit Antwerpen hierover om raad. De 'Kerkhervormer verwierp de gedachte aan huiskerken resoluut. 'Men moet,' zo zei 'Luther, 'in stilte thuis godsdienstoefeningen houden of anders het land verlaten naar plaatsen waar Gods Woord zuiver wordt gepredikt.'

De Lutheranen hielden zich lange tijd aan dat advies. Pas in de periode van ontredde in het landsbestuur na het woeden van de Beeldenstorm in 1566 gingen ze over tot organisatie, maar dan op basis van de confessie van Augsburg (1555). Matthias Flacius, afkomstig uit Illyrië aan de Dalmatische kust, was toen de centrale figuur. Door toedoen van twee voornamen Brusselaren, Frans Alaert (Alardus) en de gewezen dominicaan Balthazar Houwaert, broer van de bekende dichter Jan Baptist Houwaert, vonden nu ook Antwerpse autochtonen tijdelijk weer aansluiting. Alhoewel de Lutheranen tijdens de confrontatie met de Calvinisten in de lente van 1567 onvoorwaardelijk de kant van de wettige overheid kozen en bijgevolg op enig begrip durfden rekenen, werd op 10 april 1567 alweer een einde gemaakt aan de openlijke uitoefening van hun religie.

De Pacificatie van Gent (1576) bracht een herleving, maar na de val van Antwerpen in 1585 liep de geschiedenis van het Lutheranisme in de Scheldestad definitief ten einde. De Antwerpse kerk werd bijna in haar geheel overgeplant naar Amsterdam. Een aantal

Lutherse families van Amsterdam kunnen tot vandaag hun stamboom laten opklimmen tot aan hun Antwerpse afkomst.

2. Een selecte club Lutheraanhangers in Brussel³

De kunstenaarselite rond Bernard van Orley en Pieter de Pannemaeker

Bernard van Orley, de bekende hofschilder van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, kreeg op Witte Donderdag 18 april 1527 merkwaardig bezoek in zijn woning in de Brusselse Sint-Gorikswijk. In het grootste geheim bracht een dienaar van koning Christiaan II van Denemarken er een persoon binnen die hij in Antwerpen was gaan halen. De vreemdeling had zich voor onderweg een baard aangemeten en droeg een Spaanse kapmantel om niet herkend te worden. Zodra beide mannen stiekem waren binnengelaten, kregen ze een hartelijke ontvangst. Bernard van Orley kende de hoveling uit de tijd dat hij een schilderij had gemaakt van koning Christiaan en diens vrouw Isabella van Oostenrijk, een zus van keizer Karel v. Nu was de Deense koning uit zijn land verdreven en had met vrouw en hofhouding een onderkomen gevonden in Lier en in Brussel. Het gezelschap was evenwel een bron van veel ergernis. Tijdens een bedeltocht bij Duitse rijksvorsten hadden de vorstelijke echtelieden in Wittenberg het trouwfeest van Maarten Luther en Catharina van Bora bijgewoond en ze waren vervolgens toegetreden tot de Lutherse leer. Zelfs als asielzoeker in het Brabant van zijn zeer katholieke zwager Karel V hield Christiaan II niet op zich in woord en daad als overtuigd Lutheran te gedragen.

Tegen die achtergrond is de koninklijke steun aan de tweede heimelijke bezoeker op Witte Donderdag 1527 te verklaren: het was Nicolaas van der Elst, Brusselaar van geboorte en voormalige pastoor van de Antwerpse Sint-Jacobskerk, die sinds een drietal jaar actie voerde als prediker van de evangelische leer. Al onmiddellijk na zijn aankomst hield hij in het huis van Van Orley een vermaning voor een groep bijeengeroepen belangstellenden. Ze duurde ruim drie uur en was pas omstreeks middernacht afgelopen.

Van Goede Vrijdag tot paasmaandag 1527 preekte de ex-priester twee keer per dag in een aantal andere kunstenaarshuizen in de buurt van de Sint-Gorikskerk. Bij tapiissier Pieter de Pannemaeker was er zoveel volk dat de bijeenkomst in de tuin werd gehouden. Een collega van De Pannemaeker, meester-tapijtwever Christiaan der Moye, hield er een collecte ten voordele van de Antwerpse Augustijn Lambert van Thorn, die in Brussel gevangenzat op verdenking van ketterij. In totaal werden de negen vermaningen beluisterd door zo'n vijftig belangstellenden, wier namen en identiteit ons vrij nauwkeurig zijn overgeleverd. Een groot deel van de artistieke elite van Brussel was erbij, namelijk 24 tapijtwevers, onder wie alle grote tapiissiers van de stad, 10 schilders, met naast Bernard van Orley onder meer ook Jan van Coninxloo, Jan Tseraerts en een zekere 'meester Quinten inde Zak', en verder de bekende glasschilder Nicolaas Rombauts. Het zijn allemaal namen van topartiesten die door de kunsthistorici als de grote vernieuwers van de (Zuid-)Nederlandse kunst in de geest van de renaissance worden beschouwd.

De huisbijeenkomsten zouden allicht geheim - en dus ook voor ons onbekend - gebleven zijn, als niet het jeugdige dienstmeisje van tapiissier Hendrik Tsas was gaan

³ Hoofdstuk 3

klikken bij de parochiepriesters van Sint-Goriks. Via de deken van Sint-Goedele kwam vanaf 25 april 1527 een gerechtelijke enquête op gang, geleid door geloofsonderzoeker Nicolaas Coppin en enkele raadsheren van het hoge provinciale justitiehof, de Raad van Brabant. Er volgde vanaf begin mei een hele reeks arrestaties. Schilder Bernard van Orley was op 4 mei de eerste die aan een verhoor werd onderworpen. De amman van Brussel kreeg lucht van een plan om tijdens een volksoproer de gevangenen met geweld te bevrijden. Misschien was het beraamd door de vele tientallen tapijtwerkers, die zich na de arrestatie van hun meesters in hun broodwinning bedreigd zagen. De schuttersgilden werden dringend onder de wapens geroepen. Een sterke politiemacht patrouilleerde de hele nacht rond het stadhuis en in de straten waar de huizen van de gedetineerden stonden. Maar de gevreesde incidenten bleven uit. De onderzoeksrechters werkten verbazend snel. Al na minder dan anderhalve maand was het proces afgewikkeld. Bij vonnis van de Raad van Brabant van 15 juni 1527 moesten de voornaamste beschuldigen een fikse boete betalen, terwijl van sommigen daarbovenop een deel van hun bezittingen in beslag werd genomen. De huizen waar de preken waren gehouden werden verbeurd verklaard. Alle schuldigen kregen het verbod gedurende een aantal jaren Brussel te verlaten. Pieter de Panne maeker en Bernard van Orley waren al op 1 mei 1527 voorlopig geschorst als hofkunstenaars van Margaretha van Oostenrijk. Ze verloren hun prestigevolte benoeming spreken nu formeel (maar blijken al vanaf omstreeks 1530 opnieuw voor het hof te hebben gewerkt).

Dankzij het ophefmakende proces is er over de evangelische bijeenkomsten in het Brusselse milieu van kunstenaars en intellectuelen tijdens de Goede Week van 1527 veel informatie bewaard. Door ze te confronteren met talrijke andere verspreide bronnen zijn wij in staat ons een vrij goed beeld te vormen van de wijze waarop de nieuwe predikante godsdienstige ideeën hier in die tijd ingang hadden gevonden.

De levensloop van een van de spilfiguren, *Nicolaas van der Elst*, is daartoe een goede leidraad. Nicolaas van der Elst, geboren in Brussel omstreeks 1493, liet zich op 30 Augustus 1508 inschrijven aan de universiteit van Leuven. In het register staat zijn naam bij *divites*, d.i. de rijke studenten. Met zijn diploma van baccalaureus in de theologie had hij goede uitzichten op een interessante kerkelijke carrière. Daarover is er aanvankelijk niets bekend, tot hij als jonge dertiger het ambt van parochiepriester van een Antwerpse stadskerk verwierf, die van Sint-Jacobs. De kerk was toen in volle opbouw, naar de plannen van de beroemde Brabantse bouwmeesters Domien en Herman de Wagemakere en Rombout Keldermans. Vlak bij de parochiekerk, in de Eikenstraat, vond in maart 1524 een geheime protestantse bijeenkomst plaats van wel veertig personen, onder leiding van ene Adriaan 'de schilder'. In die dagen kwam ook pastoor Van der Elst zelf voor het eerst in opspraak. Het kwam de theologen van de Leuvense universiteit ter ore dat hij in zijn druk bijgewoonde vastensermoenen van 1524 verdachte leerstellingen verkondigde. Professor Ruard Tapper, als theologisch adviseur gespecialiseerd in processen tegen ketteren, was belast met het onderzoek. Met vaderlijke vermaningen wist hij de priester ertoe te bewegen in Leuven voor de voltallige theologische faculteit zijn dwalingen te gaan afzweren.

Maar wat ze spoedig daarop alweer vernamen over de pastoor en zijn activiteiten verontrustte de Leuvense theologen ten zeerste. Bij bijzondere missive naar Antwerpen vroegen ze de tussenkomst van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw. De Antwerpse kanunniken moesten onverwijld een einde maken aan de ketterse preken in Sint-Jacobs, en zich daarbij terdege hoeden voor het gevaar door de woorden van de predikant zelf in dwalingen te worden gestort. De vrees van de Leuvense theologen

was niet ongegrond. De faam van Van der Elsts vastensermoeuen van 1524 was zelfs tot in Brussel doorgedrongen. Om ze te gaan beluisteren deed een groep van enkele Brusselse gezinnen tot zes keer toe de tocht naar Antwerpen. Onder hen bevonden zich toen al de schilder Bernard van Orley en zijn gezin, en verder een aantal familieleden van de pastoor. Nicolaas van der Elst was inderdaad de neef van zowel meester-tapijtwever Hendrik Tsas als van de vrouw van Pieter de Pannemaeker. De bronnen spreken verder van 'nae maescap', nauwe verwantschap met meester-tapijtwever Pieter de Kempeneer.

Tengevolge van zijn onorthodoxe preken werd Van der Elst uit zijn pastoorsambt van de Antwerpse Sint-Jacobskerk ontheven. Hij was zeker geen alleenstaand geval. Er waren in die tijd wel meer 'Lutherende' priesters, over wie landvoogdes Margaretha van Oostenrijk zich vanaf 1524 aanhoudend zorgen maakte. Tegen hen was het ketterplakkaat van 24 september 1525 gericht. Het heette daarin: 'Veel predikanten, religieuzen en andere geestelijken veroorloven zich op de preekstoel de dwaling van Luther en zijn aanhangers, alsmede de ideeën van genoemde veroordeelde kettters en ketterijen te verhalen. Daardoor brengen ze de herinnering van de mensen in verwarring en praten ze hun ideeën in het hoofd waaraan dezen tevoren nooit gedacht hebben of waarvan ze nooit eerder gehoord hebben.'

Na zijn afzetting trok Nicolaas van der Elst naar de Lutherstad Wittenberg. Hij was er samen met de bekende Gerard Geldenhouwer uit Nijmegen, eveneens een 'Lutherende' geestelijke. Die laatste had voor zijn reis en zijn persoonlijke introductie bij Luther ondersteuning gekregen van koning Christiaan II van Denemarken. Misschien moet ook in het geval van Van der Elst aan die koninklijke sponsor worden gedacht. In Wittenberg heeft Nicolaas naar eigen zeggen 'die lessen van Luyter selver gehoord'. Samen met Geldenhouwer was hij op 27 oktober 1525 op bezoek in Torgau, ten zuiden van Wittenberg, in de residentie van de keurvorst Johann van Saksen. Johann was de zoon van de pas overleden Frederik de Wijze, de grote begunstiger van Luther. In Saksen heeft Nicolaas allicht ook Luthers vriend Philipp Melanchton ontmoet.

Een fan van Melanchton was schout Jan Hubrechtsz. van Amsterdam. Bij hem ging de Antwerpse ex-priester na zijn terugkomst in de Nederlanden logeren. De geleerde wetsdienaar, licentiaat in het kerkelijk en burgerlijk recht, nodigde bij die gelegenheid een aantal geïnteresseerden uit om getuige te zijn van tafeldiscussies over de Schrift. Sommige goede katholieken die Van der Elst aan de Amsterdamse schoutdis bezig hadden gehoord, bestempelden hem later als 'eenen man vol erreuren ende dwalinghen'.

Uiterlijk in de herfst van 1526 was Nicolaas weer in Antwerpen-misschien wel opnieuw in het gezelschap van zijn reiskompaan Gerard Geldenhouwer, die immers net in 1526-1527 enige tijd ondergedoken leefde bij de reeds genoemde Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus. De handelaar in fijne waren Hubrecht Sternaer, een van de Luthersgezinden van Brussel, zei dat hij op Bamismarkt (1 oktober) 1526 in Antwerpen, ten huize van Pieter Froymont In de Witte Lelye, met Van der Elst had gegeten. Het etentje werd herhaald rond Kerstmis 1526. Het blijkt dat daar toen de eerste afspraken zijn gemaakt om tijdens de daaropvolgende vastentijd in Brussel te komen preken. Voor de organisatie van een veilige overkomst stelde een hofdienaar van koning Christiaan zijn diensten ter beschikking.

Tijdens hun ontmoeting in Antwerpen had Nicolaas van der Elst aan Hubrecht Sternaer twee boeken meegegeven naar Brussel. Een ervan was de *Summa der godliker scriftueren. Oft een duytsche theologie*. De Brusselse schilder Valentijn van Orley, vader van Bernard, werd later in het bezit bevonden van zo'n exemplaar. Het was een

bewerking in de volkstaal van het Latijnse *Oeconomia christiana*, van een nog niet met zekerheid gekende auteur, die evenwel in veel opzichten schatplichtig was aan Luther. Het geschrift stelde zich tot doel voor een breed publiek een samenvatting te bieden van het evangelische geloof en de mensen te leren hoe zij volgens de voorschriften van het Nieuwe Testament moesten leven. Daartoe werd het lezen van de Bijbel aanbevolen. In de Nederlandse vroeg-reformatorische literatuur was het boek enig in zijn soort. In de geest van Luther staat de overtuiging centraal dat *alleen het geloof rechtvaardigt en dat de mens zich niet op zijn eigen gerechtigheid kan beroepen*. De Summa wijst de verdienstelijkheid van goede werken af en relateert de betekenis van de kerkelijke instellingen, maar blijft zich toch bewegen binnen de Kerk. Over de eucharistie zegt het boek weinig en het beschouwt het bijwonen van de mis overigens nog als een normale praktijk.

Het heeft er alle schijn van dat juist dat ideeëngoed sterk leefde in de Brusselse kunstenaarskring. Dat kan bijvoorbeeld mee verklaren waarom de groep gewoontegetroouw wel eerst naar de mis ging alvorens de sermoenen van Van der Elst te beluisteren. In zijn vermaningen in de privéhuizen in Brussel tijdens de goede week van 1527 is Nicolaas zelf evenwel een stap verder gegaan, in het bijzonder inzake de mis en het altaarsacrament. Over de inhoud van zijn preken zijn we slechts indirect geïnformeerd, namelijk door wat de toehoorders ervan onthouden hadden en wat ze, na hun arrestatie, tijdens de verhoren er nog van wisten (of wensten) te vertellen.

Nicolaas van der Elst begon de bijeenkomsten in de Sint-Gorikswijk steeds met het voorlezen van een passage uit het Evangelie of uit een psalmboek. Al in de eerste vermaning ten huize van Bernard van Orley sneed hij de kwestie van het Avondmaal aan. Hij zei dat de apostelen het ware lichaam van Christus hebben ontvangen, Judas daarentegen niets dan een stuk brood. Bernard van Orley 's vrouw interpreteerde dat in haar eigen woorden als volgt: 'Zij die tot Onze Heer gaan zonder berouw over hun zonden of met het inzicht nog te zullen zondigen, ontvangen net als Judas enkel een stuk brood en niets anders.'

Hetzelfde thema sneed Van der Elst aan in zijn vermaning op Pasen bij Pieter de Pannemaeker. 's Morgens had hij samen met enkele leden van zijn gehoor de mis bijgewoond in de naburige Sint-Nicolaaskerk. Hij verwachtte daar in het sermoen van vice-pastoor Jan van Bergheyt de Hamalia een aantal welgevallige dingen te horen, aangezien men van die predikant dacht dat hij sympathiseerde met de nieuwe denkbeelden. De preek beviel Van der Elst evenwel niet: Bergheyt bleek een aantal opvattingen uit vroegere sermoenen weer te hebben verlaten. In zijn eigen namiddagvermaning zei Nicolaas tot degenen die 's morgens te communie waren gegaan: 'Gij gaat naar Onze Heer, ja tot Onze Heer, gelooft gij dat Onze Heer daar in een stukje brood komt? Hij zit aan de rechterkant van Zijn Vader en zal daar blijven zitten tot de Laatste Dag. Maar wie bij het ontvangen van een stuk brood op de passie van Onze Heer denkt en het ontvangt in de juiste gesteltenis om het lichaam van Onze Heere in de geest te ontvangen, heeft Zijn waarachtig lichaam ontvangen.' Laatdunkend voegde hij daaraan toe: 'De mis mag men terecht mis heten, want het is inderdaad gemist en het is allemaal een geldzaak.'

Een non zei dat ze zijn uitspraken over het altaarsacrament nog niet goed begreep. Van der Elst toonde daar begrip voor omdat het inderdaad niet simpel was, maar vond dat de meeste andere broeders en zusters wél al het goede inzicht hadden. Vormelijk achtte hij het verkeerd dat de priesters zich tijdens de mis van de gelovigen afwendden, zodat men niet hoorde wat zij zeiden. De priesters zouden er goed aan doen hun missen in de volkstaal te doen, zoals in Duitsland, opdat men hen zou verstaan.

Over zichzelf zei Nicolaas, *dat hij liever tien keer in 't vuur zou gaan dan nog een mis te doen zoals vroeger*. Hij bedankte de Heere dat Hij hem weggeroepen had uit de dwaling.

Nog over een hele reeks andere onderwerpen sprak hij in zijn vermaningen in Brussel. Hij verwierp de bemiddelaarsrol van Onze-Lieve-Vrouw en van de heiligen, die men dus niet behoorde te vereren. Hij liet zijn misprijzen blijken voor de geestelijke staat. Vooral de monniken moesten het ontgelden, omdat ze de mensen 'met subtielheit' hun geld ontfutselen. De gelofte van zuiverheid die ze afleggen is waardeloos als er geen sprake is van echte zuiverheid. En verder stelde hij: 'Het biechtsacrament dient tot niets, men moet in eigen hart biechten tot de Heere. De vasten is niet ingesteld door de Heere. Er is geen enkel onderscheid in de spijzen, mits men ze maar met matigheid eet. Men mag dus op vastendagen evengoed vlees eten als op andere dagen, want menselijke geboden kunnen niemand verplichten op straf van doodzonde. Overigens besmet hetgeen in de mond gaat de ziel niet.' Enkele toehoorders pasten die opvattingen in de praktijk toe. Zo hadden ze tijdens de voorbije vasten in gezinsverband ostentatief verboden spijzen, zoals eieren of vlees, gegeten.

Nicolaas van der Elst noemde de pauselijke Kerk *de hoer van Babylon op de zevenkoppige draak*. Dat was een symbolisch thema uit het boek Openbaring, dat zowel in geschrift als in afbeelding gedurende de hele Reformatietijd zeer populair zou blijven. Zulke kleurrijke uitspraken moesten wel bijzonder tot de verbeelding van de aanwezige kunstenaars spreken.

Bij glasschilder Nicolaas Rombauts vond men later spotprenten op de katholieke Kerk, waarop onder meer de paus geketend werd voorgesteld en de kardinalen met gekloven voeten en met horens die door de kardinaalshoed heen staken, of waar aan de ene zijde Christus met de doornenkroon was afgebeeld, aan de andere zijde de triomf van de paus van Rome. Rombauts had die prenten naar eigen zeggen gekregen van een Zwitserse vriend uit Basel. Van Bernard van Orley zijn uit diezelfde tijd soortgelijke satirische prenten op de roomse Kerk bekend.

Over de goede-week- en paasvermaningen zal onder de toehoorders allicht nog uitvoerig zijn nagepraat. Toen einde april 1527 het gerechtelijk onderzoek begon, was Nicolaas van der Elst zelf al lang weer vertrokken. We vernemen pas een vol jaar later opnieuw iets over hem, namelijk bij zijn arrestatie in Leiden in april 1528, op verdenking lid te zijn van de Lutherse sekte. In het huis waar hij logeerde, pakte de schout van Leiden nog twee verdachten op, de dames Dignum Gerijtsdochter uit Aarlanderveen bij Alphen aan de Rijn en Neeltje Symon Nicolaasdochter uit Utrecht. Tevens nam hij er een aantal ketterse boeken in beslag. Na een eerste verhoor kregen degenen die aan de voormalige pastoor van Antwerpen onderdak hadden verschaft een dagvaarding. Onder hen bevonden zich niet alleen Leidenaars, maar ook burgers van Amsterdam. Het onderzoek breidde zich bijgevolg onmiddellijk uit naar die laatste stad. Daar werden de reeds genoemde schout Jan Hubrechtsz. en verder nog Cornelis Benninck en meester Pieter Colijn gearresteerd. Zowel Benninck als Colijn waren verschillende keren schepen van Amsterdam geweest. Ondanks de nieuwe aantijgingen wist Jan Hubrechtsz. zich eens te meer als schout te handhaven. Pas in 1534 zou hij worden afgezet, en toen hij uiteindelijk in 1540 door het Hof van Holland als ketter werd verbannen, stond bij de redenen van het vonnis nog eens uitdrukkelijk zijn gastvrijheid voor de Antwerpse ex-priester vermeld.

Nicolaas van der Elst zelf zat sinds april 1528 in Leiden in voorhechtenis. Nog voor het proces zijn beslag kreeg overleed hij er, op of omstreeks 25 juli 1528. Hij moet toen ongeveer 35 jaar oud zijn geweest. Vanwege zijn verwantschap met de voorname

tapissiers Pieter de Pannemaeker, Pieter de Kempeneer en Hendrik Tsas en als gevormd theoloog heeft Nicolaas van der Elst ongetwijfeld een grote invloed gehad op het Brusselse kunstenaarsmilieu, hoewel hij daar slechts gelegenheidscontacten onderhield.

De echte intellectuele leider van de groep was klaarblijkelijk de jurist *Jan der Kinderen*. Hij was een generatie ouder dan Van der Elst en genoot in Brussel groot aanzien als een geleerd en achtenswaardig man. Jan der Kinderen was geboren in Antwerpen omstreeks 1470. Na studies in Leuven in 1485-1490, waar hij in de klasse van de rijke studenten stond geregistreerd, ging hij van 1490 tot 1496 rechten studeren aan de universiteit van Orléans. Zijn beroep van jurist oefende hij uit in de kerkelijke rechtbank van het bisdom Kamerijk, als advocaat van de officialiteit van het aartsdiaconaat Brussel. Net zoals de Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus was hij goed geïnformeerd over wat er zich op het religieuze vlak afspeelde in Duitsland. Uiterlijk vanaf 1521 las hij boeken van Melanchton en de Zwitser Johannes Oecolampadius, een medestander van Zwingli Luther en hij schafte zich verder geschriften aan van de reformatoren Philipp Melanchton en Oecolampadius. Medestander van Zwingli in Basel. Als sympathisant van de nieuwe religie trad Jan der Kinderen voor het eerst in de openbaarheid op i juli 1523, ter gelegenheid van de reeds vermelde terechtstelling op de brandstapel van twee Antwerpse Augustijnen-eremieten op de Grote Markt van Brussel. Meester Jan was een van de toeschouwers die vanuit de ramen van de omliggende huizen getuige waren van de executies. Aan omstanders liet hij zich ontvallen: 'Zoudt gij wel durven oordelen of zij rechtvaardig verwezen zijn om te sterven? Moest ik doodgaan, dan zou ik nog liefst in hun staat sterven.' Iemand had hem daarop gezegd: 'Hoe, meester Jan, soudij dan willen Luthers syn?'

De terechtstelling van Hendrik Voes en Jan van Esschen werd door nog meer leden van de Brusselse elitekring bijgewoond. De reeds genoemde meester-tapijtwever Hendrik Tsas gedroeg zich erg roerig onder de toeschouwers van de ketterverbranding. De twee Augustijnen noemde hij hardop martelaren voor het ware geloof. Ook de jonge twijnverver Hendrik Houwaert vond 'dat die muncken die alhier te Bruessel verbeernt (verbrand) waren, al gestorven waren (als) martelaren.'

Dat waren geen spontane uitspraken in een plotse opwelling. Uit nieuw ontdekte archiefbronnen blijkt immers dat op z'n minst tien leden van de Brusselse groep rond Jan der Kinderen zich het lot aantrokken van *Lambert van Thorn*, de overblijvende gevangene Augustijn van het Antwerpse klooster. De prior was in 1523 op het nippertje aan het lot van zijn beide medebroeders ontsnapt, omdat hij bedenktijd had gevraagd. De Brusselaren vormden voor hem een soort comité van ondersteuning. De informatie daarover geeft meteen opheldering over de identiteit en het lot van die nummer drie. Niemand minder dan Erasmus, met zijn bericht dat de aan de vuurdood ontsnapte kloosterling werd teruggevoerd naar een Brusselse gevangenis en er allicht spoedig was gedood, ligt aan de oorsprong van de taaie legende van de kerkermoord.

In werkelijkheid is Lambert nog verscheidene jaren in leven gebleven. Er is immers een proces-verbaal bewaard gebleven van een verhoor dat op 24 mei 1527 door twee raadsheren van de Raad van Brabant van hem werd afgenomen in de Brusselse Steenpoortgevangenis. Lambert van Thorn wordt er beschreven als 'geboren van Thoren vuytten Lande van Ludieke (Land van Luik)', dat is het huidige Thorn bij Roermond. Hij was toen 37 jaar oud, wat zijn geboortjaar op omstreeks 1490 brengt. Volgens het proces-verbaal was hij geprofest in het Augustijnenklooster van

Antwerpen. Hij werd daar prior, als opvolger van Hendrik van Zutphen nadat die, bevrijd door een volksooploop, was kunnen vluchten naar Bremen. Als ketter was Lambert in 1523 samen met zijn beide medebroeders uit de geestelijke staat ontzet en gevankelijk naar Brussel overgebracht om er opgesloten te worden in de gevangenis van de Steenpoort. Toen hij na de terechtstelling van Voes en Van Esschen alleen overbleef, hield de overheid zijn lot geheim. Vandaar Erasmus' vermoeden dat hij heimelijk ter dood was gebracht.

Wie wel de ware toedracht kende, was een niet nader bekende broeder Ingel, afkomstig uit Mechelen, maar behorend tot het minderbroedersklooster van Brussel. Hij was het die de Brusselse nieuwgezinden inlichtte over de echte identiteit van de gevangene in de Steenpoort. Volgens broeder Ingel was Lambert van Thorn een goed christen en verdiende hij het in de kerker te worden bezocht door geestesgenoten. Een van zijn trouwste bezoekers was meester Jan der Kinderen. De advocaat van de bisschoppelijke rechtbank voorzag Lambert in de gevangenis van lectuur. Hij bezorgde hem twee 'grote boeken', namelijk een commentaar op de profeet Jesaja van Johannes Oecolampadius en een commentaar op de psalmen van Johannes Bugenhagen. Een andere bezoeker was een zekere broeder Pieter uit Mechelen, die eveneens tot de vervolgde Augustijnen van het klooster van Antwerpen had behoord. Ook hij was een tijdlang gevangen geweest op verdenking van ketterij. Nu hij terug vrij was, speelde hij de rol van verbindingsman tussen het Duits-Zwiterse protestantisme en de Nederlanden. Van die Pieter kreeg de gevangen Lambert van Thorn in 1524 een boek van Melanchton met commentaren op Paulus' brieven aan de Romeinen en op twee brieven aan de christenen van Corinthe. Het was een luxueuze uitgave, ingebonden in fijn handborduurwerk en gevat in zwart leder met twee sloten. Er werd ook een persoonlijk aan Lambert van Thorn gerichte brief van Luther zelf in de gevangenis binnengesmokkeld, gedateerd 10 januari 1525, waarin de Duitse reformator hem sterkte en troost toesprak. De tekst van de brief is bewaard gebleven.

Brief van Luther aan Lambertus (van) Thorn⁴

19 Januari 1524.

Genade en vrede in den Heere!

Christus, Die bij u is, mijn lieve broeder Lambertus, betuigt krachtig aan mij, dat gij mijn vertroosting, hetzij door woord, hetzij door geschrift, niet nodig hebt. Want Hij lijdt en wordt verheerlijkt; Hij is gevangen en heerst. Hem wordt geweld aangedaan, en toch zegeviert Hij in en bij u, Hij, Die u de kennis aangaande Hem, welke heilig en rechtvaardig maakt, (voor de gehele wereld verborgen, door niemand gekend), rijkelijk gegeven heeft. Die u ook niet alleen inwendig sterkt door Zijnen Geest in uw lichamelijke verdrukkingen, maar ook door het waarachtige, heilzame voorbeeld der beide broederen Hendrik en Johannes. Alzo dat beide zij en gij mij een oorzaak van grote vertroosting, ja der gehele Christenheid een aangename reuk, ook het Evangelie van Christus een heerlijk sieraad zijt. Hoe zou ik u dan met mijne koude, krachteloze vertroosting lastig vallen? En wie weet, waarom de Heere niet heeft gewild, dat u met de anderen zou omkomen? Wellicht heeft Hij u bewaard, omdat Hij door u nog wat bijzonders wil werken.

Ik ben er daarom hartelijk door verkwikt en verblijd mij met u en dank ook de trouwe Heiland, onze Heere Jezus Christus, dat Hij mij niet alleen gegeven heeft Zijn Woord

⁴ AMSTERDAMSCH ZONDAGSBLAD 15-8-1897

te kennen, en mij genadig verleend heeft de eerstelingen Zijns Geestes te smaken, maar mij aan u drieën ook een rijk en heerlijk gedijen van Zijn genade heeft laten beleven en zien.

Ik mag mij, bij u vergeleken, wel ongelukkig achten, ja ik, van wie gezegd wordt, dat ik de eerste ben, die deze leer (om welker belijdenis twee uwer verbrand zijn en gij nu gevangen zit) aan het licht gebracht heeft. Maar ik houd mij billijk voor de laatste, dewijl ik zodanige vervolgingen en verdrukkingen, als gij drieën en (Gode zij dank) meer anderen hebt geleden, nog niet geleden en doorstaan heb; terwijl ik misschien ook nimmer zal waardig geacht worden, om Christus' Naam en Woord vervolging en smaad te lijden.

Intussen wil ik dit mijn ongeluk daardoor vergoed achten, dat ik er mij mee troosten kan, dat uw banden mijn banden zijn, uw kerker mijn kerker, uw blijdschap mijn blijdschap is. Bovendien predik en belijd ik immers ook openlijk voor de goddeloze, boze wereld, haar overste en Zijn engelen juist dat Woord, om welks wil twee uwer verbrand zijn, en gij nu gevangen en gebonden zijt; waarom ik ook te gelijk met u lijd en mij verheug.

De Heere Jezus nu, Die begonnen heeft Zijn heerlijkheid aan u te openbaren, Die zal het ook voleindigen tot op de dag Zijner heerlijke en blijde verschijning. (Filipp. 1 : 6).

Bid daarom, mijn lieve broeder in de Heere, voor mij, gelijk ook ik voor u, en bedenk, dat gij niet alleen lijdt, maar dat ook Die met u lijdt, Die zegt (Ps. 91 : 14 en 15): *In de benauwdheid zal Ik bij hem zijn ; dewijl hij Mij zeer bemint, zoo zal Ik hem uithelpen; Ik zal hem op een hoogte stellen, want hij kent Mijn Naam.* Ja, wij allen en de Heere zijn bij u, daarom zijt gij niet verlaten. *Alleenlijk, wacht op den Heere, zijt sterk, en Hij zal uw hart versterken, ja wacht op den Heere* (Ps. 27 : 14), Die gezegd heeft: *In de wereld zult gij verdrukking hebben; maar hebt goeden moed, Ik heb de wereld overwonnen* (Joh. 16 : 33).

Disputeer niet met den Satan, maar houd uwe ogen onafgebroken op den Heere gericht. Wees welgegrond op het waarachtige, zuivere geloof; houd het voor zeker en twijfel er niet aan, dat wij alleen door het dierbaar bloed van Christus, van het onschuldige en onbevleete Lam, rechtvaardig en zalig worden. Zoomin onze werken en menselijke geboden dezelfde waarde kunnen hebben als Christus' bloed, zoomin vermogen zij zonde weg te nemen en rechtvaardig te maken, en dus ook evenmin te verdoemen of schuldig te maken aan enige zonde.

Bij ons, in ons keurvorstelijk land, is alles nog vrede (Gode zij dank). De hertog van Beieren en de bisschop van Trier laten velen ombrengen en anderen vervolgen en verjagen.

Andere bisschoppen en vorsten zijn wel is waar geen bloedhonden, maar toch kwellen zij hun ondergeschikten met dreiging en doen hen veel leed. *Zo is Christus dan wederom een smaad van mensen en veracht van het volk* (Ps. 22 : 7). Welks lidmaat gij geworden zijt door de heilige roeping onzes Vaders in de hemelen, welke Hij in u ook vervult tot eer van Zijn Woord en Zijn Naam. Amen.

U groeten al de onzen en onze ganse Gemeente; bovenal Jakob Proost en de broeders van Antwerpen, en bevelen zich aan in uw gebed.

Martin Luther

Te Wittenberg, op Dinsdag

Niet zonder verbazing lezen we over al dat heen- en weergeloop in de gevangenis. Blijkbaar werd het vrije verkeer met een gevangen ketter door de overheid stilzwingend gedoogd. Enkele dames van de Brusselse evangelische groep kwamen geregeld in de Steenpoort om Lamberts kleren te wassen of hem voedsel, bier en wijn te brengen. Zelfs Pieter de Pannemaeker in hoogsteigen persoon kwam er een paar keer langs. Tijdens de vermaning in zijn huis op Pasen 1527 liet hij een collecte doen voor de gevangen monnik. Bernard van Orley 's broer Everaert en hun beider vader Valentijn van Orley waren de contactpersonen met Antwerpen. Verschillende burgers uit die stad gaven geld en goederen mee naar Brussel voor de gevangen Augustijn. Of ze kwamen zelf op bezoek.

Een anonieme kroniekschrijver berichtte daarover: 'Deze derde Augustijn deed vanuit de gevangenis veel kwaad, want vele coopliden van Antwerpen die van dier sekten waeren, quamen hem seere secretelycken besoecken om van hem onderwesen te syne.' Na vijf jaar gevangenschap stierf Lambert van Thorn in de Brusselse Steenpoort. Aangezien hij geen inkeer had getoond en niet had willen biechten, liet de beul hem op 15 september 1528 op een slee naar de Flotsenberg in Vorst, buiten Brussel, voeren, waar hij onder de galg werd begraven.

Het optreden van Jan der Kinderen biedt ons enig inzicht in de denkwereld van de intelligentsia in Brussel en elders. De gestudeerden van die tijd waren voor het merendeel geestelijken en juristen, en we zagen reeds in het vorige hoofdstuk dat er onder hen nogal wat waren die een meer dan gewone belangstelling hadden voor de nieuwe godsdienstige ideeën. Alleszins blijken vrijmoedige gesprekken over zulke onderwerpen toen vaak te zijn voorgekomen in sommige kringen van geestelijken in Brussel en in hun omgeving, bijvoorbeeld bij de baas zelf van Jan der Kinderen, de wijbisschop van Kamerijk, en verder bij enkele leden van het personeel van diens officialiteit. Of bij kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele, bij de parochiegeestelijkheid van Sint-Nicolaas en Sint-Goriks, bij de premonstratenzers van de abdij van Dielegem in Jette, bij de monniken van het Windesheimse klooster Ten Troon in Grobbendonk in de buurt van Herentals en bij de nonnen van het klooster der reguliere kanunnikessen van Jericho. Enkelen worden in de processtukken met name genoemd. Geen van hen voelde blijkbaar de behoefte om zich klaar en duidelijk tegen de 'ketterij uit te spreken. Zo greep er op een dag in 1526 in het abtshuis van de Antwerpse Sint-Michielsabdij - waar vroeger ook Erasmus had verbleven - een theologische discussie plaats tussen Jan der Kinderen en een twaalftal hoge geestelijken over de predestinatie. Meester Jan verweet zijn tegenstanders dat ze nooit goed de Bijbel hadden gelezen: 'Wat met ieder mens gebeurt, is door God voorbestemd. Alles wat de mens overkomt, overkomt hem noodzakelijk omdat het zo door de Heer gepredestineerd is.' Toen hem werd gevraagd of hij niet van plan was tegen zulke onorthodoxe uitspraken op te treden, zei de aanwezige suffragaanbisschop van Brussel koeltjes: 'Ik heb daartoe geen opdracht gehad.'

Verschillende arrestanten van de Brusselse groep verwezen tijdens de verhoren in 1527 niet enkel naar uitspraken van Nicolaas van der Elst, maar citeerden ook meester Jan der Kinderen. Hij had hun gesproken over het universele priesterschap: in nood, als men geen priester in de buurt heeft, mag iedereen consacreren. Over de goede werken heette het: 'Onze Heer heeft alles reeds betaald, een mens moet zich niet troosten met, of zich verlaten op zijn eigen goede werken; onze goede werken kunnen ons niet zalig maken, maar als we ze doen, moeten we ze verrichten in caritaten ende lyefden.' Betreffende de aflaten was hij kort en goed van mening 'dat daerup nyet te letten en es'.

Jan der Kinderen volgde niet in alles Nicolaas van der Elst. Diens sermoenen waren hem naar zijn zeggen weliswaar goed bevallen, maar Nicolaas' opvatting over het altaarsacrament, namelijk dat de geconsacreerde hostie niet het waarachtige lichaam van Christus is, verwierp hij kordaat met de woorden 'dat 't selve qualycken geseght was'. Waaruit blijkt dat dezelfde tegenstelling betreffende de realis presentia, de werkelijke aanwezigheid van Christus in het altaarsacrament, die op dat ogenblik Luther en Zwingli tegenover elkaar plaatste, ook hier in Brussel speelde. Het ging om de interpretatie van de zogenoemde instellingswoorden. 'Hoc est corpus meum zo had Luther in Marburg met krijt in grote letters op het bord geschreven. Zwingli wilde 'est' weglaten (en werd daarin enigszins in het gelijk gesteld door de oorspronkelijke Hebreeuwse of Aramese zinsconstructie), waardoor het werkwoord kon worden opgevat als 'significat', en de mis enkel als een gedachtenisviering: als de gemeente de maaltijd tot gedachtenis van Christus' offerdood houdt, wordt ze volgens Zwingli zelf het lichaam van Christus.

Aan zijn volgelingen deelde meester Jan boeken uit. Verschillende verdachten vertelden van hem de *Seven Psalmen* te hebben gekregen of gekocht. Hier is duidelijk Luthers *Die sevuen penitencie* Psalmen in de uitgave van Nicolaas de Grave van Antwerpen uit 1520 bedoeld. In de uitleg die Luther daarin bij de psalmen geeft, benadrukt hij dat de mens geen troost vindt in zichzelf, maar dat die enkel in Gods barmhartigheid te vinden is.

Jan der Kinderen had al in 1521 bij Henric in 't Kelderken, boekverkoper bij de Brusselse Sint-Nicolaaskerk, de *Resolutiones* van Luther gekocht. Hij bezat verder een Nederlandse vertaling van Luthers *Een sermoen van den hoochwaerdighen sacrament des heylyghen warachtigen lichzaems ons heeren Ihesu Christi*, waarvan een druk uit omstreeks 1521 door Jan Seversz. van Leiden bekend is. Zulk bezit was wel niet toevallig. Zoals daareven vermeld had Der Kinderen immers moeite met de opvatting van het sacrament als louter gedachtenismaal en sloot hij veel nauwer aan bij Luthers *Avondmaalsleer*'. In zijn huis werden nog verschillende andere boeken van Luther aangetroffen. Jan der Kinderen mag bijgevolg naar alle waarschijnlijkheid tot een van de zeldzame echte Lutheranen in de Nederlanden worden gerekend. In de historiografie is voldoende aangetoond dat men hier voor de rest veeleer aansloot bij de opvattingen van Zwingli.

Ook bij andere leden van de Brusselse groep circuleerden er boeken van Luther. Het populairst was de Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, gedrukt in mei 1525 door Adriaan van Berghen in Antwerpen, die teruggaat op Luthers eigen vertaling in het Duits. Veel geciteerd werd ook het Pater Noster van Luther, maar dan in het Nederlands. De vrouw van Jan der Kinderen zei haar exemplaar al sinds 1522 te bezitten. Uit die tijd is er nochtans nog geen Nederlandse editie teruggevonden onder die naam. Er zijn wel vertalingen van Luthers *Vater Unser* bekend uit 1522 (Leiden) en 1524 (Antwerpen), maar ze hebben in het Nederlands een heel andere titel. Tot op heden is er pas uit 1540 een uitgave met de titel *Van dat heylyghe Pater noster* teruggevonden. Verder onderzoek naar drukken en drukkers zal hierover meer duidelijkheid moeten brengen.

Valentijn van Orley, de vader van Bernard, bezat een hele collectie boeken van Luther. Ook glasschilder Nicolaas Rombauts beweerde er thuis veel te hebben. Een ervan was de uitgave van de brieven van Paulus. Op een dag in 1525 had hij het erover met karmeliet Jan Quassaert. Tijdens de discussie over de verspreiding van het christendom die zich daarop ontspon, diepte hij een wereldkaart op. Hij wees er de landen aan waar Paulus gepreekt had, en ook andere landen die vroeger christelijk

waren geweest. Al die gebieden, zo zei hij, hadden nu het christendom weer verlaten. Dat was te wijten aan de nalatigheid van de kerkprelaten en aan de vele fantasieën van het pausdom, waarvan mensen die wel beter wisten zich hadden afgekeerd. Rombauts gaf aan de karmeliet een (niet nader bekend) boekje mee in de vorm van een brief van een wereldlijke vrouwe aan haar zus die in het klooster was gegaan. De schrijfster wilde met argumenten uit de Heilige Schrift de non overhalen haar geestelijke staat weer te verlaten. Er stonden verscheidene passages in tegen de paus en de kerkelijke hiërarchie. Dit is een wel zeldzaam getuigenis van de intellectuele bemoeienis van een dame in de religieuze problematiek van die dagen, naast dat van de Antwerpse dichteres Anna Bijns, die evenwel in het andere kamp stond. Jan Quassaert mocht het boekje maar drie dagen houden; dat was de reden waarom hij in zijn klooster *neerstich was om dat te leesen ende te incorporeren*.

Een pittig detail is wel dat de glaskunstenaar met zijn kleurrijke verzameling prenten en druksels meer dan dertig jaar later nog eens opschudding zou veroorzaken door zijn boekenbezit. De omstandigheden waren de volgende. In 1559 voerde het toneelgezelschap 'De Coorenbloem' op de Brusselse Grote Markt een lachwekkende klucht op met de titel *De Beruoete Broers*. Het stuk zette veel kwaad bloed bij de beledorden, die het als kettters bestempelden. Nu beweerde de factor of schrijver-secretaris van de kamer, Anthonis Cueppens, de klucht te hebben gevonden in een oud boek van zijn oom Nicolaas Rombauts, toen zeventig jaar oud en al vijftig jaar lid van het rederijkersgenootschap: ongetwijfeld dus niemand anders dan onze glasschilder. In hun preken noemden de beledigde minderbroeders de acteurs van het stuk 'eene hoop lechweerckers' (=tapijtwevers), die naar hun mening 'al rabbauwen' waren. Blijkbaar was er voor de freremineuren een voor de hand liggend verband: aangezien het tegen de Kerk en de geestelijke stand ging, kon het niet anders of de tapijtwerkers hadden er de hand in.

Het geval Nicolaas Rombauts en het incident met de 'tapijtwevers van 1559' geven reeds aan dat ook na de gebeurtenissen van 1527 de nieuwe leer blijvend een gunstige kweekbodem heeft gevonden in de artistieke ambachten. Dat geldt zeker voor het milieu van de Brusselse tapijtnijverheid, mede ten gevolge van de grote mobiliteit van die groep, die voortdurend contacten onderhield met belangrijke centra van de Nederlandse Hervorming als Doornik en Antwerpen.

Enkele gegevens uit die tussenperiode ondersteunen deze stelling. Zo werden in 1534 een vijftiental voortvluchtige personen uit Brussel voor het gerecht gedaagd op beschuldiging 'openbaerlyck befaemt te zyn te wesene vander secten van Luteriaenen'. Onder hen treffen we de namen aan van de tapijtwevers Jeronimus van Clapbeeck en Pieter van den Bossche en diens vrouw. Alle drie hadden ze al in 1527 tot de Evangelische groep behoord. Ze waren dus blijkbaar standvastig gebleven in hun geloofsovertuiging. Ook enkele verdachten uit het tapissiersmilieu die in 1544 na de arrestatie van de protestant Gillis Tielmans in Brussel moesten onderduiken, hadden zeventien jaar eerder al tot het evangelischgezinde kunstenaarsgezelschap behoord: Willem de Kempeneer, Joos van Grimbergen en verder Jan der Moyen, wiens moeder en broer in 1527 voor de inquisiteur hadden moeten verschijnen. Een Jan der Moyen (ofwel de genoemde zelf, ofwel een naamgenoot uit dezelfde Brusselse familie) ging daarop in Genève bij Calvin studeren en speelde na 1566 een rol in de kerk van de Nederlandse vluchtelingen in Londen.

De hoofdverdachte om wie het in de gerechtelijke actie van 1544 te doen was, **Gillis Tielmans**, moet te oordelen naar zijn beroepsbezigheid eveneens in het milieu

van de tapijtnijverheid gesitueerd worden. Hij was immers kammen- en messenmaker voor legwerk op de zogenaamde basse-lisseweefgetouwen. In de jaren veertig was hij het kopstuk van de Brusselse en Leuvense protestanten.

Volgens de Spaanse reformator en Bijbelvertaler Francisco de Enzinas (beter bekend onder zijn bijnaam Dryander), die in Brussel op last van de Spaanse inquisitie in 1544 enige tijd de gevangenschap met de Brusselaar deelde in de Vreunte-gevangenis, was Tielmans enorm populair in de wijk van de Kapellekerk. Bij zijn arrestatie zou volgens Dryander een lijst zijn opgesteld van wel driehonderd personen in de stad die van ketterij verdacht waren. Dat leidde tot grote spanningen.

Nadat Gillis Tielmans' terechtstelling was vastgesteld op 27 januari 1544 op de Grote Markt, werden voor die dag de vijf Brusselse schuttersgilden op de been gebracht om het hoofd te kunnen bieden aan een eventueel volksoproer. Al enkele dagen later was er een lied over de marteldood gedrukt. Het werd zelfs door de straatkinderen in koor gezongen. Zo legendarisch bleef Tielmans, dat nog in 1547 een pamflet aan de deur van Sint-Goedele werd aangeplakt waarin hij als martelaar voor een rechtvaardige zaak werd verheerlijkt. Lodewijk van Schore, president van een hoog regeringscollege, de Geheime Raad, moest in een rapport aan landvoogdes Maria van Hongarije toegeven dat Gillis Tielmans door de Brusselse bevolking als een heilige werd vereerd.

Uit de houding van de artistieke en intellectuele elite rond Bernard van Orley en Pieter de Pannemaeker blijkt dat de door Maarten Luther ontketende Hervorming al vanaf de jaren twintig ook in Brussel ingang vond. En dat in Antwerpen, Amsterdam, Leiden situatie daar waarschijnlijk niet anders was. Voor Brussel is het alleszins duidelijk en Utrecht komen eveneens in het verhaal voor, waaruit kan worden afgeleid dat in deze beginperiode de evangelische gerichtheid voor alles én een stedelijk én een cultureel gegeven was. Het was een beweging van ontwikkelden, geletterden en beoefenaars van artistieke ambachten. Niet ten onrechte omschreef een katholieke tijdgenoot de aanhangers van de vroege Reformatie als 'lui die haer sinnen seer gemoeyt hebben met gheestelijcken oefeninghen oft met veel studerens, oft die constighe ambachten doen, ende ambachten die die sinnen moeyen, als schilders, beeldesniders.'

Er had zich bij hen een mondig individualisme ontwikkeld met een sterke drang om zelf te beslissen. Alleen de Bijbel had de kracht om Gods werkelijkheid tot de mens te brengen. Luthers Babylonische Gevangenschap, die blijkbaar wijd verspreid was in Brussel, was een pleidooi voor een religie van de geest en voor de vrijheid van de individuele christen, en daarmee gericht tegen de aanmatigheden van de middeleeuwse priesterheerschappij. De Kerk is volgens Luther geen religieuze dwanginstelling noch een groep waarin godsdienstige prestatiedrang en -dwang bestaan. Ze is niets meer en niets minder dan de gemeenschap van gelovigen. Haar eigenlijke taak bestaat erin het evangelie te verspreiden en zo de mensen de heilsweg te leren kennen. Als instituut dat zelf de heilsmiddelen bezit en toedient, zoals de sacramenten, heiligenverering, beeldenverering, vasten en aflaten, werd die traditionele Kerk verworpen.

Dit zijn samengevat de ideeën die in de teruggevonden verhalen naar boven kwamen. Vandaar de groeiende kritiek van de Brusselaren op veel tot louter formalisme vervallen kerkzaken, maar ook op priesters die zich de macht aanmatigden tussen God en de mensen te staan, op de drukkende last van de kerkelijke geboden en de tirannieke macht van de paus. De Bijbelvertalingen in de volkstaal maakten trouwens een einde aan de monopoliepositie van de Latijnkundige geestelijkheid. Leken werden nu direct bij het geloof betrokken door de leer over het priesterschap van alle gelovigen.

Alhoewel dus de invloed van Luthers woord en geschriften onmiskenbaar was, moet toch gesteld worden dat de evangelische beweging in Brussel ook een aantal trekken vertoont die men eerder als Zwingliaans zou kunnen bestempelen. In Zürich ging Huldreich Zwingli, pastoor van de Grote Kerk, omstreeks 1523 een soort theologie van de stad ontwikkelen, waarin hij eigen accenten legde. Niet toevallig maakte hij met zijn versie van de nieuwe leer vooral in stedelijke milieus al snel opgang bij hervormingsgezinde geestelijken, geleerden, kunstenaars, politici en gewone burgers. Met Luther liep onder meer de mening uiteen over de betekenis van het Avondmaal en bijgevolg over de gehele leer en geloofspraktijk. De vraag was: moet men de aanwezigheid van Christus in de gemeenschap van gelovigen als 'reëel', lijfelijk en werkzaam opvatten, of eerder als 'spiritueel', door de Geest tot stand gebracht en afhankelijk van het geloof? Over die kwestie konden de theologen het niet eens worden, met het politieke gevolg dat er binnen de protestantse standen in Duitsland een breuk ontstond tussen de vorstendommen in het midden en het noorden die Luther aanhingen, en de Zuid-Duitse steden die eerder Zwingli volgden. Een strekking die dus ook in Brussel en in andere steden van de Lage Landen ingang vond, zeer tot ongenoegen trouwens van jurist Jan der Kinderen.

In Gent schaarde de hiëronymiet Jan Cousaert zich rond dezelfde tijd uitdrukkelijk achter Zwingli en diens Avondmaals opvatting. Jan Utenhove uit dezelfde stad zou later het Zwingliaanse standpunt met verve verdedigen. Of evenwel de gewone gelovige hoogte kreeg van dat subtiële onderscheid, is maar de vraag. Nog in 1562 wilde de voormalige kapelaan van Alveringem Jan Hendrickx, die protestant was geworden, er zich niet over uitspreken. Tijdens zijn gevangenschap in Nieuwpoort werd hem gevraagd: 'Wat segt gij mij van het naechtmael, en gelovet gij niet als gij dat broot ende wijn nuttet, dat gij dat lichaem Christi hetet ende Sijn bloet drincket?' Waarop Hendrickx laconiek antwoordde: 'Daer van en wil ic niet disputeren, mitsgaders dat de geleerde daer van noch twistigen.'

Terugblikkend op de gebeurtenissen in Brussel sinds het midden van de jaren twintig van de 16de eeuw valt het op dat in een aantal kunstenaarsfamilies - met name die van de artistieke tenoren Pieter de Pannemaeker, Bernard van Orley, Nicolaas Rombauts en Willem de Kempeneer - de evangelische traditie nog lang is blijven voortleven. Na Pieter werd later een andere telg uit het geslacht De Pannemaeker, de beroemde Willem, op zijn beurt keizerlijk en koninklijk tapissier van Karel V en vervolgens van diens zoon Filips II. Ook tegen deze Willem de Pannemaeker werden na de godsdienstberoerten van 1566-1567 zware beschuldigingen ingebracht wegens nauwe banden met het protestantisme. Volgens Alva 's Raad van Beroerten was hij al sinds vele jaren verdacht. De tapijtwerkers die hij in zijn huis tewerkstelde, waren allemaal kettters die uit Vlaanderen waren gevlucht en zelfs hun Calvinistische predikant hadden meegebracht.

Een spilfiguur van het Brusselse Calvinisme in het bewogen jaar 1566 was dan weer de schilder Jan van Orley, zoon van Bernard. En dan was er nog Jans broer Michiel van Orley, die zich in 1540 als tapijtwever in Oudenaarde had gevestigd. Hij was daar in 1566 een prominent lid van de Calvinistische kerkenraad, en dat was de reden waarom hij samen met zijn gelijkgezinde zoon Pieter later verbannen werd door de Raad van Beroerten.

3. BRIEF VAN LUTHER AAN DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN

Inleiding

Op de 1e juli van het jaar 1523 werden Hendrik Voet en Johannes Esch, Augustijner monniken uit Antwerpen, wegens ketterij te Brussel verbrand. Luther verheerlijkte hun martelaarsdood in een gedicht en zond bovendien naar aanleiding van deze gewelddaad een troostbrief aan de Christenen in Holland, Brabant en Vlaanderen. Hendrik Voet en Johannes Esch gelden, hoewel ten onrechte, voor de eerste Nederlandse martelaren.

AAN ALLE GELIEFDE BROEDERS IN CHRISTUS, DIE IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN ZIJN, BENEVENS ALLE GELOVIGEN IN CHRISTUS,
GENADE EN VREDE VAN GOD ONZE VADER EN ONZE HEERE JEZUS CHRISTUS.

Lof en dank zij de Vader van alle barmhartigheid, die ons in deze tijd wederom laat zien Zijn wonderbaar licht, hetwelk dusverre wegens onze zonden verborgen is geweest en ons onderworpen heeft gelaten aan de schrikkelijke macht van de duisternis, ons smadelijk heeft doen dwalen en de antichrist doen dienen. Nu is echter de tijd weer aangebroken, waarin wij de stem van de tortelduif horen en de bloemen ontluiken in ons land. (Hooglied 2: 11). Welk een vreugde, mijn geliefden, dat u niet alleen een werkzaam aandeel in de zaak neemt, maar dat u zelfs de voornaamsten zijt geworden, aan wie wij zulk geluk en vreugde beleven. U toch is het voor de gehele wereld gegeven niet alleen het evangelie te horen en Christus te kennen, maar ook de eersten te zijn, die om Christus' wil schande en schade, angst en nood, gevangenschap en gevaren doorstaat en die nu zo vruchtbaar en sterk zijt geworden dat u het met uw eigen bloed begoten en bezegeld hebt, daar bij u de beide edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Johannes te Brussel hun leven veil gehad hebben, opdat Christus met Zijn Woord geprezen zou worden.

O, op welk een verachtelijke wijze zijn de twee zielen gedood geworden; maar hoe heerlijk en in eeuwige vreugde zullen zij wederkomen met Christus en recht doen aan degenen, door wie ze nu met onrecht bejegend zijn. Ach, hoe weinig betekent het door de wereld geschandvlekt en gedood te worden voor degenen, die weten dat hun bloed kostbaar (Psalm 9: 13, 82: 14) en hun dood dierbaar is in Gods ogen, zoals de psalmisten zingen. (116: 15).

Wat vermag de wereld tegen God? Welk een lust en vreugde hebben de engelen gehad aan deze twee zielen. Hoe gaarne zal het vuur geholpen hebben hen over te brengen van dit zondige leven tot het eeuwige leven, van deze smaad tot de eeuwige heerlijkheid. Geloofd zij God en in eeuwigheid geprezen dat wij het nu beleefd hebben echte heiligen en waarachtige martelaren te zien en te horen, terwijl wij dusverre zoveel valse heiligen verheerlijkt en aanbeden hebben. Wij hier in boven-Duitsland zijn tot nu nog niet waardig geweest Christus zulk een dierbaar en kostbaar offer te brengen, alhoewel vele uit onze gelederen niet buiten vervolging waren en nog zijn.

Daarom, mijn allergeliefdsten, wees getroost en vrolijk in Christus en laten wij dankbaar zijn voor de grote tekenen en wonderen welke Hij begonnen is onder ons te doen. Hij heeft ons een vers en nieuw voorbeeld van Zijn leven voor ogen gesteld. Thans is het tijd dat het Rijk van God opgericht wordt, niet in woorden, maar in

kracht. Hier leert men wat gezegd is: zijt vrolijk in droefenis (Rom. 12: 12). Een kleine tijd (zegt Jesaja 54: 7) zal Ik u verlaten, maar met eeuwige barmhartigheid wil Ik u opnemen. En in de 91e psalm (vers 14) heet het: Ik ben met hem, spreekt God in droefenis; Ik zal hem redden en hem verhogen, want hij heeft Mijn Naam erkend. - Aangezien we dan de tegenwoordige treurigheid zien en troostrijke beloften bezitten, zo laten we vernieuwen ons hart, goedsmoeds zijn en met vreugde ons voor de Heere laten doden. Hij heeft gezegd en Hij zal niet liegen: ook de haren op uw hoofd zijn geteld (Matth. 10: 30).

En hoewel de tegenstanders deze heiligen zullen uitmaken voor Hussieten, aanhangers van Wicleff en voor Lutheranen, en roem zullen dragen op hun dood, ons zal dit niet verwonderen, maar veeleer sterken, want Christus' kruis moet belasterd worden. Doch onze Rechter is niet ver; die zal een ander oordeel uitspreken. Dit weten we, daarvan zijn we zeker.

Bidt voor ons, geliefde broeders en bidt voor elkander, opdat de één de ander de hand van trouw reikt en allen eensgezind vasthouden aan Christus, hun Hoofd, Die u met genade moge versterken en u bereid doen zijn tot ere van Zijn heilige Naam.

Hem zij prijs, lof en dank, bij u en bij alle schepselen, in eeuwigheid. Amen.

4. DE HERVORMING IN ZEELAND (Ca. 1520-1572)

Door
Dr. C. Rooze – Stouthamer⁵

IV. Introductie van de Hervorming in Zeeland (ca. 1520- 1532)

Inleiding

Martinus Luther ende veel diergelike menschen ende kettters hebben ontrent dese tijt haer leeringe begonnen te zaeven ende te scriven, die in dese landen ghesonden werden. Zo schreef Jan Jansz. Reygersberch, Dye cronycke van Zeelandt, Antwerpen 1551) dertig jaar later over het jaar 1518.

We mogen aannemen dat werken en ideeën van Luther, ook die van andere Hervormers, in de stedelijke handelscentra van Zeeland inderdaad vrij snel bekend waren. Intensieve contacten met de Duitse Hanzesteden, met Antwerpen, waar meer dan de helft van de totale boekenproductie vandaan kwam, maakten de verspreiding van Hervormingsgezinde lectuur gemakkelijk. Ongehinderd konden de nieuwe ideeën aanvankelijk doordringen. Wel werd tussen 1 Augustus 1523 en 31 juli 1524 in Middelburg van stadswege het plakkaat gekopieerd waarbij het lezen van boeken, zoals het *Mattheus-evangelie* en de *Somma van de Godlijcke Gescrifte*, werd verboden. Maar daarbij is het waarschijnlijk gebleven; van publicatie van dit plakkaat in Middelburg of elders in Zeeland vinden we geen enkel spoor. En dit zou er op kunnen duiden dat de noodzaak van zo'n verbod toen nog niet werd gevoeld.

We zullen zien dat het reformatorisch geluid in de jaren twintig de sterkste weerklank vond in drie bevolkingsgroepen. In de eerste plaats moeten de humanistenkringen worden genoemd, zoals die bestonden in Middelburg, rond het kasteel Zandenburg (bij Veere) en in Zierikzee. Ook onder de geestelijkheid treffen we een levendige interesse aan voor de denkbeelden van Luther. Tenslotte vinden we in de tweede helft van dit decennium in verschillende plaatsen Hervormingsgezinde groepen, hoofdzakelijk samengesteld uit schoenmakers, kleermakers en andere ambachtslieden.

Eerste sporen

Op 1 mei 1523 tussen vier en vijf uur in de middag, arriveerde in Veere een kleine vloot van veertien schepen waarmee Christiaan II, de verdreven koning van Denemarken en zijn gevolg naar de Nederlanden vluchtten. Hier hoopte hij de steun van zijn zwager, Karel V, te verkrijgen om zijn troon te heroveren. Een markant feit in de geschiedenis van de Zeeuwse Hervorming, want koning Christiaan II en een deel van zijn gevolg waren Luthersgezind. En zodra de loopplanken waren uitgelegd, was de weg vrij voor een verdere verspreiding van het Luthers gedachtengoed op Walcheren. De Deense koning was gast van Adolf van Bourgondië, heer van Veere, *daer si seer eerliken ende vriendeliken ontfangen werden op dat huis van Sandenburg*. Gerard Geldenhouwer Noviomagus, secretaris van Maximiliaan van Bourgondië, abt van de Onze Lieve-Vrouwenabdij te Middelburg, was persoonlijk aanwezig bij de aankomst van de Deense vorst. Ook hij getuigt van de luisterrijke ontvangst die de heer van Veere zijn hoge gast bereid had. Zeker heeft de Deense koning daar contacten gehad met de kring van geleerden en aanzienlijken die Adolf van Bourgondië

⁵ Uitgave De Koperen Tuin, Goes, 1996. Een groot aantal verhelderende noten zijn weggelaten uit dit kostbaar en waardevolle boek.

rond zich verzameld had. Hoewel hij na acht dagen, vergezeld door Adolf, al vertrok naar Mechelen, naar het hof van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, bleven de banden met Zeeland bestaan.

In de volgende jaren vertoefde koning Christiaan II herhaaldelijk in Middelburg en Veere. Zo verbleef hij in het najaar van 1524 weer bij Adolf van Bourgondië. Ook in de herfst van 1525 bracht hij samen met zijn vrouw Isabella enige tijd in Zeeland door. Het ging hem daarbij zeker in de eerste plaats om het nastreven van zijn grote doel, herovering van zijn koninkrijk, waarvoor hij in Zeeland een zekere steun ontving. Maar het lag voor de hand dat de man die in het voorjaar van 1524 Luther enkele malen in Wittenberg opzocht en met hem *bonne chiere* maakte, en die in Antwerpen, Gent en Lier predicaties "van de Lutherse secte" bijwoonde, ook in Middelburg en Veere niet gezwegen zal hebben over zijn Lutherse overtuiging. Getuige zijn brief aan George Spalatinus van 17 oktober 1525 lag de zaak van het evangelie in Zeeland hem na aan het hart."

Bij voorkeur omringde de koning zich met personen met wie hij over geloofszaken kon spreken, zoals zijn secretaris Christiernus, Hans Michielsen of Benedictus van der Wijsch. Wellicht vergezelden deze hem ook op zijn reizen naar Zeeland. Sommige van zijn dienaren waren wel zeer actief en hielden godsdienstige bijeenkomsten, onder meer in Lier en in Mechelen, met het doel bekeerlingen te maken. Eén van hen, **Willem van Zwolle**, moest dit op 20 november 1529 te Mechelen met de dood bekopen. In Zeeland zijn hun eventuele activiteiten niet aan te wijzen; alleen de gevolgen van hun verblijf zijn hier en daar zichtbaar.

Zo zal het zeker mede aan de invloed van de Deense koning en zijn gevolg toe te schrijven zijn dat *principes viri* (vooraanstaanden) in Zeeland meer wilden weten van Luther en diens leer. Zij gaven **Gerard Geldenhouwer**, secretaris van de Middelburgse abt Maximiliaan van Bourgondië, opdracht zich in Wittenberg persoonlijk op de hoogte te stellen. Met deze *principes viri* zal dus in de eerste plaats Maximiliaan bedoeld geweest zijn. Adolf van Bourgondië, heer van Veere, is hier wellicht niet rechtstreeks bij betrokken geweest. Hij werd een jaar later, op 13 september 1526, per brief door Geldenhouwer uitvoerig op de hoogte gesteld van de beweegredenen en de omstandigheden van zijn reis. Geldenhouwer was voor deze opdracht zeker de meest aangewezen persoon. Zijn interesse ging al verscheidene jaren uit naar de reformatorische denkbeelden en reeds in 1519 kocht en las hij Lutherse boeken. Een belangstelling die stellig aangewakkerd is door de contacten die hij gehad zal hebben met de hofstoet van koning Christiaan II tijdens de jaren 1523 tot 1525. Samen met zijn vriend, de Luthersgezinde Antwerpenaar Sebastiaan Neussen, vertrok hij op 17 september 1525 uit Antwerpen naar Wittenberg.

We kunnen het verloop van zijn reis goed volgen. Zijn reisverslag licht ons in over de verschillende etappen. Via Dordrecht, Amsterdam, Kampen en Deventer trokken ze de Duitse landen binnen. In Wittenberg verbleef Geldenhouwer enkele weken. Hij woonde Lutherse erediensten bij en bracht bezoeken aan diverse personen, aan Andreas Bodenstein von Karlstadt bijvoorbeeld, de Hervormer die enkele jaren eerder ook met koning Christiaan II in nauw contact had gestaan. Luther zelf heeft hij waarschijnlijk niet persoonlijk ontmoet, althans hij spreekt er in zijn reisverslag niet over. Op 8 november verliet hij Wittenberg en keerde na een veelbewogen reis in de Nederlanden terug.

Na zijn terugkeer te Middelburg bracht Geldenhouwer verslag uit over al wat hij in Wittenberg had gehoord en gezien. Daarbij hield hij zijn persoonlijk standpunt niet verborgen: deze leer was volgens Geldenhouwer in overeenstemming met de bijbel.

Uit de summier opmerkingen in zijn reisverslag kunnen we min of meer afleiden wat hij het thuisfront meegedeeld zal hebben. Vooral de afwezigheid van dwang in de Wittenbergse kerk had hem sterk getroffen: voorschriften inzake voedsel, kleding of vastentijden bestonden hier niet. Alleen geloof en liefde werden gepredikt. En diep onder de indruk was hij van de levenswijze in Wittenberg, waar volgens hem *de christelijke vrijheid heerste en waar geen plaats was voor bedrog of huichelarij*.

Toen na Geldenhouwers terugkeer, de geruchten over zijn gewijzigde godsdienstige opvattingen steeds sterker werden, was zijn positie als secretaris van de abt niet langer houdbaar. In de loop van de eerste maanden van 1526 vertrok hij definitief uit Zeeland. "Heimelijk", schreef Jan de Fevijn, kanunnik van het Brugse Sint-Donaaskapittel, op 7 maart aan zijn vriend Frans Cranevelt, raadsheer bij de Grote Raad van Mechelen.

Maar Geldenhouwer zelf ontkende dat. De abt was volgens hem van zijn vertrek op de hoogte en stemde daar ook mee in. De boodschapper verdween, maar het verhaal van Wittenberg bleef leven. Weer was iemand uit Saksen teruggekeerd - eerst koning Christiaan II, nu Gerard Geldenhouwer - met enthousiaste berichten. De belangstelling en de sympathie die reeds leefden in humanistische kringen werden er zeker door gevoed.

Hervormingsgezinde opvattingen bereikten het overige deel van de bevolking in de eerste helft van de jaren twintig ook langs heel andere kanalen. Ongecontroleerd kon het reformatorisch gedichtengoed meereizen op de schepen die de Zeeuwse handelscentra aandeden. In Middelburg vooral, maar ook in Veere en Arnemuiden, was het een komen en gaan van kooplieden uit de Hanzesteden, van Engelsen en Schotten, en de contacten met Antwerpen waren legio. Via de Zeeuwse route werden de verboden boeken vanuit Antwerpen naar Edinburgh en Sint-Andrews in Schotland verscheept.

Nog andere invloeden kunnen van belang geweest zijn. Zo was er in 1523 een vendel Duitse knechten gelegerd op Walcheren. Onder hen kunnen zich Lutheranen bevonden hebben. Dit geldt ook voor de 500 Deense schepelingen die op hun schepen meer dan een jaar voor anker lagen in de haven van Veere. Beide groepen onderhielden contacten met de plaatselijke bevolking te Veere, zij het niet altijd van vredelievende aard.

Bij dit alles moeten we ook de rol die de geestelijkheid zelf speelde in het Hervormingsproces in het oog houden. Op verschillende plaatsen in Zeeland blijken juist de geestelijken ontvankelijk geweest te zijn voor Hervormingsgezinde ideeën, hetgeen trouwens voor de gehele Nederlanden gold. De invloed van de geestelijkheid op de gelovigen is niet te meten; dat ze niet onderschat moet worden, is zeker. Ook de centrale overheid heeft hierin een gevaar gezien. In september 1525 gingen van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk twee brieven uit: één aan de steden, met de vermaning goed toezicht te houden op predikers, pastoors en schoolmeesters of dezelve ook zijn van de *secte Luteriane*, één aan de kloosters met de opdracht alleen goede predikers uit te zenden die zeker niet vermennen van (preken over) *'Luther of zijn leerynghe* of van de opinie van de ketters die hier voortijts geweest zijn, want wij zijn volkomelicken onderrecht dat die dwalinge die onder den gemeenen volke gerezen is meest toecomt ende gecommen is wol die indiscrete sermonen van de predicanten, religieusen ende anderen.'

De parochiepriesters en de rondreizende predikers beschikten ondanks alles over een groot gezag in geloofszaken. Werd de preekstoel niet genoemd *de stoele der wairheyte*? Hun woorden wogen zwaar, hun voorbeeld strekte ver. Temeer omdat hun

toehoorders, en meestal ook zijzelf, Hervormingsgezinde opvattingen eerder zagen als vernieuwend dan als ketterij die noodzakelijk tot een breuk met de bestaande kerk moest leiden.

De indruk zou gewekt kunnen zijn dat rond 1525 in Zeeland een echte Hervormingsgezinde beweging op gang gekomen was. Schreef koning Christiaan II op 17 oktober 1525 niet vanuit Middelburg aan Spalatinus *dat het evangelie daar met buitengewone belangstelling ontvangen werd. meer nog na het bekend worden van de marteldood van sommigen?*

Erasmus wijst ons eveneens in die richting: *Maxima populi pars mud Hollaandos, Zelandos et Flandros scit doctrinam Lutheri*. (*Het grootste deel van het volk is op de hoogte van Luthers leer*), schreef hij in Augustus 1525. Deze berichten zullen op zichzelf genomen niet onjuist geweest zijn. Koning Christiaan II nam in het milieu waarin hij verkeerde inderdaad een levendige belangstelling waar voor de opvattingen van Luther. Ook Erasmus bekeek Zeeland vanuit dezelfde hoek: de humanistische kringen waarmee hij nauwe relaties onderhield. Het is waar dat een deel van de Zeeuwse bevolking rond die tijd reeds op velerlei wijze met Hervormingsgezinde opvattingen in aanraking was gekomen. Dit gold evenwel hoofdzakelijk de stedelijke bevolking. Het agrarische deel van Zeeland leefde, zonder de stimulerende contacten met de buitenwereld, veel meer in zichzelf besloten.

In vergelijking met de omliggende gebieden bleef het in Zeeland in religieus opzicht blijkbaar vrij rustig. Jeronimus Aleander, de pauselijke gezant die in 1520 naar de Nederlanden kwam in verband met de uitvoering van de bul *Exsurge Domirae*, (Luther in de ban) spreekt in zijn brieven niet over onrechtzinnigheid in Zeeland." Verder leverde een grote actie om de loterij uit te roeien, die midden 1525 op last van de landvoogdes werd ondernomen door de inquisitie en het Hof van Holland, in samenwerking met gerechtelijke functionarissen in de steden zelf, wel vele gevangenen op uit Holland, maar uit Zeeland geen enkele. Ook in de rekening van de exploten van het Hof van Holland over het jaar 1526 komt onder het hoofd roerende de Lutherianen geen enkele verwijzing naar Zeeland voor. Pas in 1527 zou in Zeeland voor de eerste maal een plakkaat tegen de ketterij gepubliceerd worden.

Verspreiding tot 1531

Middelburg

In Middelburg begon kort na 1525 het reformatorisch geluid duidelijker te klinken. De spilfiguren moeten we zoeken bij de geestelijkheid, in de eerste plaats bij de Augustijnen. Verwondering kan dit nauwelijks wekken. Deze orde, ooit "de meest onrechtzinnige der kloosterorden" genoemd, leverde de eerste martelaren voor de Hervorming. In haar midden waren de ideeën van Luther, een ordebroeder tenslotte, zeer verspreid. Vooral het Augustijnenklooster van Antwerpen stond tot 1523 sterk onder Lutherse invloed. Twee, waarschijnlijk drie prioeres waren Lutheranen. En hoe gering was de afstand en hoe intens waren de contacten tussen Middelburg en Antwerpen! Het was dan ook een

Augustijn, *gecleet in waerlijcken habijte* (wereldlijke kleding), die als eerste in 1524 in Zeeland Bewesten Schelde gevangen genomen werd om geloofsredenen *overmits dat hij volchde de secte Lutheriane*. Hij werd op bevel van de landvoogdes aan Nicolaas Coppin, de inquisiteur, te Leuven overgeleverd.

Het Middelburgs Augustijnenklooster bleek eveneens personen te herbergen die de

nieuwe godsdienstige opvattingen waren toegedaan. Eén van hen was **Frans van Ieper**, waarschijnlijk afkomstig uit het Augustijnenklooster van Ieper, het klooster waarin velen met de leer van Luther goed bekend waren. Vanuit dit milieu kwam Frans, misschien al in 1525, naar Middelburg. Hij preekte daar op een wijze die al spoedig de aandacht van de overheid op zich vestigde. Liep hij misschien des te eerder in de gaten omdat de toeloop tot zijn preken, waarin hij nieuwe denkbelden verwoordde, zo groot was?

Zo trok ook Nicolaas Christi, de Hervormingsgezinde pastoor van het begijnhof te Bergen op Zoom volle kerken, terwijl de andere geestelijken in die stad zich tevreden moesten stellen met weinig toehoorders.

Adrianus Cordatus, kanunnik van Sint-Pieter te Middelburg, is de tweede geestelijke die onze aandacht verdient. Hij was sinds 1511 ook pastoor van het begijnhof aldaar. Vanwege zijn persoonlijke eigenschappen en zijn geleerdheid stond hij in Middelburg en ver daarbuiten in hoog aanzien. Zijn Latijnse verzen werden geprezen, zijn milddadigheid geroemd in de kring van humanisten waarin hij verkeerde. Zijn interesse voor vernieuwing in het godsdienstige werd in deze kring stellig gevoed. Is het niet juist Geldenhouwer die hem *amicus syncerissimus* noemt?

Niet alleen enkele geestelijken verspreidden de nieuwe opvattingen onder het volk. In deze tijd verscheen ook **Lambrecht Cornelisz.** glasmaker van Delft, die reeds een veroordeling wegens "**Lutherij**" achter de rug had, op het Middelburgs toneel. Maar Lambrecht was niet te stuiten. Ook in Middelburg begon hij *te stroyen onder 't gemeen volcke veele quade opiniera, smakendeheresie ende de secte Lutheriaene*. Zeer weinig weten wij van deze eerste verspreiders van een Hervormingsgezinde leer en hun invloed. Misschien was er in Middelburg reeds rond 1525 een zekere groepering ontstaan. De reden dat Lambrecht Cornelisz. juist naar Middelburg kwam, zou kunnen liggen in het feit dat hij verwachtte hier opgenomen te worden in een kring waarin hij zich veilig achtte. Maar juist zijn provocerend optreden lijkt de aanleiding geworden te zijn tot ingrijpen vanwege de stedelijke overheid. Hij werd gevangen genomen en op 24 januari 1527 veroordeeld tot tien jaar verbanning uit Holland, Zeeland en West-Friesland. Na eerst buiten de Noorddampoort geseld te zijn. Het is niet ondenkbaar dat de beledigde geestelijkheid van Middelburg een klacht tegen hem heeft ingediend. De aanklacht luidde namelijk, *dat de opvattingen die hij verkondigde, leidden tot cleynicheyt ende verachtinge van der heyliger kercke ende der geestelicke personen*. Lambrechts manier van optreden en de punten waarvan hij werd beschuldigd, hoe summier we daarover ook zijn ingelicht, doen onwillekeurig denken aan een andere glasmaker uit Delft, David Jorisz. - wij zullen hem hierna nog ontmoeten – die enkele jaren later in Delft en Den Haag werd veroordeeld.

De veroordeling van Lambrecht Cornelisz. vormde een keerpunt. Vanaf dit moment was de aandacht van de stedelijke overheid gevestigd op dit nieuw verschijnsel: een Hervormingsgezinde overtuiging die een bedreiging vormde voor de rust binnen de stad. Streng werd gelet op hen die meningen toegedaan waren die afweken van de officiële leer van de kerk.

Zo werd Janne Pier Kerstiaansdr. in april 1527 veroordeeld tot twee jaar verbanning, nadat ze eerst op de kaak gesteld was en er een stuk van haar tong was afgesneden, omdat ze veele groote *insolencien* (brutaliteiten) bedreven heeft *tot quade exemple van anderen ende haer nyet ontsien te blasphemeren God ende Maria, zijne gebenedide moedere*.

Een soortgelijke straf trof de kleermaker Jan Cornelisz. op 11 juli 1527. Omdat hij zeer *leelieke woerden tot oneere ende blasphemie van God Almaehtich* had gesproken,

werd hij, na geseling, tien jaar verbannen. Ging het bij deze twee personen alleen maar om grove vloeken, of zat er meer achter?

Pieter Garcia de la Loo, baljuw van Middelburg, die hen beiden had gearresteerd en voor het gerecht gebracht, was daarvan overtuigd. In zijn rekening over het jaar 1527 schreef hij voor hun namen hetzelfde als bij de glasmaker Lambrecht Cornelisz. Als Lutheriaen bestempelde hij hen alle drie. Hij had hun verklaringen voor het gerecht gehoord, voor hem verdienden ze hetzelfde etiket. Ook de strafmaat, voor de beide mannen althans, is gelijk. We zijn dan ook geneigd om ook bij Janne, dochter van Pier Kerstiaan, en bij Jan Cornelisz. een Hervormingsgezinde overtuiging aan te nemen. Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat Lutheriaen in de mond van de baljuw niets anders voorstelde dan een synoniem voor "ketter". Ook een van de spilfiguren van de prille Hervormingsbeweging in Middelburg ontkwam in deze maanden de gevangenschap niet.

De Augustijn Frans van Ieper werd gearresteerd en in de gevangenis opgesloten!

Achter deze eerste golf van arrestaties en veroordelingen moeten we zonder twijfel de toenemende druk van de *Centrale overheid* zien. Reeds in april was Cornelis Jacobsz., deurwaarder van het Hof van Holland, naar Zeeland gereisd om het plakkaat tegen de Lutheranen van 14 maart 1527 af te kondigen in alle plaatsen *daer men gewoonlicken is publicatie te doene*. Voor de eerste maal werd men in Middelburg, Vlissingen, Zoutelande, Westkapelle, Veere, Kortgene, Zierikzee, Brouwershaven, Sint-Maartensdijk, Tholen, Reimerswaal en Goes daardoor officieel op de hoogte gebracht van wat *in religiosis* verboden was. Voor argeloosheid in deze zaken was niet langer plaats. Strenge straffen bedreigden diegene die nieuwsgierig was naar nieuwe ideeën, die interesse toonde in een nieuw verstaan van het evangelie.

Ingrijpender maatregelen dan louter verbale waren blijkbaar nodig om de ketterij in Zeeland een halt toe te roepen. De landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk, gaf daartoe aan de rentmeester van Bewesten Schelde bevel om te vangenne zekere *parsoonen delincquanten geinficieert van* (besmet met) *der qader secte van der Lutherije*. Daarbij had ze in de eerste plaats - maar niet uitsluitend - Adriaan Cordatus op het oog, die tot dan toe ongemoeid gelaten was. Het is duidelijk dat Cordatus machtige beschermers had. Tegen een bevel van de landvoogdes vermochten zij evenwel niet veel. De baljuw van Middelburg nam hem gevangen en leverde hem over aan de rentmeester. Ook Frans van Ieper werd uit de gevangenis gehaald. Samen werden ze per schip van Rammekens naar Antwerpen en vandaar verder per wagen naar Vilvoorde gevoerd. Daar werden beide geestelijken in handen gesteld van Adolf van Wesel, kastelein van het slot van Vilvoorde. Dit is tevens de laatste maal dat de Augustijn Frans van Ieper genoemd wordt. Sindsdien is hij in de Nederlanden spoorloos. Er is geen correspondentie over hem aangetroffen, er zijn geen getuigen opgeroepen, er is geen proces gevoerd. Waarschijnlijk is hij reeds kort na zijn aankomst in Vilvoorde ontvlucht.

Het onderzoek tegen Cordatus werd geopend in juli 1527. Tegen het einde van die maand arriveerde Jacques Stalpaert, raadsheer en procureur-generaal van de Grote Raad van Mechelen, in Middelburg. Tien dagen lang was hij bezig met het verzamelen van informatie over *ceulx que l'on disoit estre de la secte Lutheriane et meisenement contre ung nommé Cordatus*.

Twintig bladzijden telde zijn verslag; het is nu helaas onvindbaar. Ook Cordatus zelf werd in Vilvoorde in aanwezigheid van de inquisiteur Nicolaas Coppin ondervraagd. Deze zond een half jaar later, op 28 december, zijn afgevaardigde, de rechtsgeleerde

Thomas Gijsbrechtsz. samen met de secretaris mr. Pieter de Bricquem naar Middelburg om de verkregen inlichtingen te verifiëren en getuigen te ondervragen. Een eenvoudige zaak was dit blijkbaar niet; tot 8 februari van het volgend jaar waren ze daarmee bezig. De gegevens over Cordatus kwamen maar moeizaam los. Ook na zijn vertrek werd hij beschermd. Dat werd duidelijk toen bij het opmaken van een inventaris van zijn goederen een en ander bleek te ontbreken. Diverse personen hadden Cordatus' bezittingen in veiligheid gebracht. Het gaat misschien te ver om hierin een uiting van sympathie voor de Hervormingsgezinde overtuiging van Cordatus te zien; sympathie voor zijn persoon blijkt er zeker uit. Nadat de inquisitie hem schuldig verklaard had te behoren tot "de Lutherse secte" veroordeelde de Geheime Raad hem op 19 september 1528, na zijn herroeping, tot een boete van 100 lb. van 40 gr. VI."

Over zijn verder leven is niet zo veel bekend. Kort na zijn veroordeling vinden wij hem terug aan de universiteit van Leuven. Het inschrijvingsregister vermeldt op 30 september 1528: Domintis Adrianus Cordatus de Wissekerke, presbyter, canonicus Sancti Petri in Middelburgo." Was misschien een periode van "herscholing" ook een onderdeel van de straf die hem was opgelegd? Dat was niet ongebruikelijk en het zou tevens verklaren waarom we tussen 1529 en 1532 niets over hem vernemen. In dat laatste jaar werd hij aangesteld tot kapelaan aan de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Hier herviel hij in zijn vroegere denk- en handelswijzer'en ditmaal werd hij door de inquisiteur geschorst *mits zijn dwalinghe, nadat hij met zijn sermoenen veel quaets gedaen had*. Op het eind van zijn leven is hij blijkbaar naar Middelburg teruggekeerd. Nog eenmaal vinden we zijn naam in de stadsrekeningen vermeld. Tussen september 1537 en mei 1538 is hij gestorven.

Op 12 mei van dat jaar werd Johannes Valladolid voorgedragen als pastoor van het begijnhof, als opvolger van mr. Adriaan Jansz. Cordatus. Het is ons niet bekend of Cordatus in zijn laatste levensjaren nog connecties onderhield met Hervormingsgezinden binnen Middelburg.

Daar was overigens alle gelegenheid toe, want de reformatorische beweging zette door. Wel had ze in 1527 zware klappen gekregen. Niet alleen waren Lambrecht Cornelisz., Frans van Ieper en Adriaan Cordatus van het toneel verdwenen, de arrestatie van Jan Bogaertman en andere Luthervaen volgde. Streng keek de centrale regering in Brussel nu toe en door middel van brieven aan de baljuw van Middelburg trachtte ze invloed uit te oefenen. Daar was bepaald ook reden toe. De straf waartoe Jan Bogaertman op 28 februari 1528 werd veroordeeld was stellig niet zwaar. Hij moest bidden om vergiffenis, "belijdende ende zeggende dat hem zeer uvtnemende leet es, dat hij anders gevoelt ende gesproken heeft van 't kercken geloeve dan een goet kersten behoirt.'

Ook Hendrik Blyck, kleermaker, die, weliswaar dronken, had gezegd *dat hij zowel priester was ende macht haidde 't wairdich hevlich sacrament te consacreren als andere priesters daertoe gewijdt, oft diergelijcke woorden in substantie tenderende tot lachter* (streckende tot laster) *van de priesterlicken stoet ende tegens de constitutie van der heyliger kerck*, kwam op 22 oktober vrij na het doen van een penitentie: het offeren van een waskaars, gaan in de processie of iets dergelijks.

De argwaan die in Brussel leefde ten opzichte van *Middelburgs milde houding jegens andersdenkenden* werd het volgende jaar volkomen bevestigd, toen burgemeesters en schepenen via de rentmeester een officieel protest indienden tegen een artikel van het plakkaat van 14 oktober 1529, dat ook in Middelburg was gepubliceerd. De tekst van

deze protestatie is niet bewaard gebleven. Wel weten we waardoor Middelburg tot protest bewogen werd: de berechting van beschuldigen werd door een bepaling in dit plakkaat onttrokken aan het plaatselijk gerecht en in handen gesteld van een vaste commissie, voor Holland en Zeeland bestaande uit mr. Jan van Duivenvoorde en mr. Jaspas Lievensz. van Hoogelande, raadsheren in het Hof van Holland, die zelfstandig, *sonder lange figure van proces*, vonnis mochten vellen, zelfs *doodvonnissen*.

In haar verzet stond Middelburg niet alleen. Ook de Staten van Vlaanderen protesteerden tegen enkele artikelen van dit plakkaat. Zij ontvingen voldoening; Vlaanderen verkreeg een aangepast plakkaat op 31 december, waarin tegemoet gekomen werd aan een aantal bezwaren, onder meer op dit punt.

Ook Middelburg ondernam stappen om deze aantasting van haar autonomie ongedaan te maken. Naast het officieel protest dat door de rentmeester naar het Hof gezonden was, vertrok er ook een gezantschap naar Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, die te Utrecht verbleef, om Middelburgs zaak te bepleiten.

We kunnen ons afvragen door welke motieven de stad daarbij verder gedreven werd. Misschien door overwegingen van menslievende aard: voor de eerste maal immers werd door middel van een plakkaat de doodstraf opgelegd. Stellig speelde ook de verdediging van haar handelsbelangen een voorname rol. Een rigoureuze toepassing van de bepalingen van dit plakkaat zou immers vreemde kooplieden die de Hervorming waren toegedaan afschrikken, temeer daar ook confiscatie van alle goederen tot het strafarsenaal behoorde. Voor Middelburg was het dus uiterst belangrijk om zelf de berechting in handen te houden. De tijd drong. Reeds waren er brieven uit Den Haag aangekomen met de opdracht twee Lutheriaenen gevangen te nemen en naar Den Haag over te brengen. Het gezantschap bereikte slechts in schijn resultaat. De gevangenen hoefden weliswaar niet naar Den Haag gevoerd te worden. De berechting zou in Middelburg plaats vinden, maar het was niet de stedelijke rechtbank die hen zou oordelen. Het vonnis zou geveld worden door de commissarissen *alhier comende*. In werkelijkheid werd de rechtspraak inzake ketterij dus volledig aan de stad onttrokken.

Enkele maanden later, in het begin van 1530, arriveerden de aangekondigde rechters. Reeds vier gevangenen wachtten inmiddels op berechting: Dirk Arendsz. en Gerrit Kerstanz., linnenwever en weversgezel, beiden afkomstig uit de meierij van 's-Hertogenbosch, de schoolmeester Pieter Mol (Moeke) uit Ieper en Adriaan Laureisz., schoenmaker, geboren in Grijskerke.

Een aantal personen had hun komst niet afgewacht. "Velen vluchtten uit Middelburg", schreef Geldenhouwer in januari en met reden. De commissarissen, mr. Jan van Duivenvoorde en mr. Jaspas Lievensz. van Hoogelande, aarzelden niet om de strenge straffen die het plakkaat van 1529 voorzag, ook inderdaad toe te passen. Wij hebben, zo schreven ze enkele jaren later zelf, *nyemant gespaert noch ontzien, daardoor wij bij veel menschen veracht worden*.

Twee doodvonnissen waren het resultaat van hun veertiendaags verblijf in Middelburg. **Dirk Arendsz. en Adriaan Laureisz.** bleven tijdens de ondervragingen standvastig en werden beiden op 3 februari 1530 veroordeeld tot de dood met het zwaard. Te confisqueren viel er niet veel. Dirk wordt een arme wever genoemd en ook Adriaan Laureisz. liet niets na. (Adam Aartsz. uit Arnemuiden genoot niet van ditzelfde voorrecht. Hij werd door toedoen van de commissarissen naar Den Haag overgebracht.)

Pas zeven jaar nadat in 1523 te Brussel de eerste doodstraffen voltrokken waren,

maakte ook het Zeeuws gewest dus kennis met deze genadeloze kant van de geloofsvervolgingen. Daarmee vormde Zeeland geen uitzondering tussen de andere gewesten. *Slechts sporadisch was gedurende de jaren twintig een doodvonnis om geloofsredenen in de Nederlanden geveld.*

Deze eerste executies te Middelburg, ongetwijfeld in het bijzijn van een grote menigte voltrokken, maakten volkomen duidelijk dat een afwijkende overtuiging in godsdienstige aangelegenheden letterlijk levensgevaarlijk was. Toen de commissarissen in mei naar Middelburg terugkeerden - ditmaal verving mr. Gelein Zegers mr. Jaspas Lievensz. - om de twee andere gevangenen te berechten, vonden ze dan ook niet meer dezelfde standvastigheid tegenover zich. Pieter Mol en Gerrit Kerstanz. herriepen beiden hun overtuiging.

Niet alleen angst had de strenge toepassing van het plakkaat van 1529 gebracht, ook de hebzucht werd opgewekt. Wie een "ketter" aanbracht zou, indien het vonnis confiscatie van diens goederen voorschreef, een beloning ontvangen, gelijk aan de helft van de waarde daarvan. De chirurgijn en wever Jan Simonsz. van Hogevoert, vaker Jan de wever genoemd, of soms Jan in den Hoorn en zijn vrouw Andriese Cornelisdr. hebben het nog tijdens het jaar 1530 tot hun schade moeten ondervinden. Slechts drie stuivers bedroeg het judasloon voor Pieter de Olieslager, want tot een confiscatie van de goederen van Jan de Wever kwam het niet. Maar Adolf Herdinck, de rentmeester van Bewesten Schelde, wist genoeg. In het geheim liet hij een onderzoek instellen in Sint-Janskerke, waar Jan de wever woonde, naar diens *infamie ende delicten*. De arrestatie van het hele gezin, drie personen, was het gevolg. Verscheidene andere personen deelden al spoedig hun lot. Was hier ook verraad in het spel? Jan Pauwelsz., tasmaker uit Middelburg zou de man geweest kunnen zijn die één van hen, Adriaan Gardinksz., had aangebracht. Twee Rijns gulden ontving hij voor de verklaring die hij in rechte aflegde.

Onder deze gevangenen bevond zich een koopman: Joachim Ditmars van Mesoude, afkomstig uit de Oostzeelanden, één van die personen die mede Middelburgs welvaart garandeerden. Vanzelfsprekend rees verzet tegen zijn arrestatie. Met geweld trachtte waard Claas Simonsz. Vacht, onder wiens dak Joachim vertoefde, de baljuw en zijn mannen tegen te houden toen deze Joachim gevangen kwamen nemen. Het baatte niet. Zijn gast werd naar het Gravensteen overgebracht en Claas Simonsz. Vacht bleef niets anders over dan zich borg te stellen voor de kosten van diens gevangenschap. Maar nu waren burgemeesters en schepenen in grote verlegenheid gebracht. Want bij het verhoor van Joachim Ditmars bleek spoedig dat hij besmet (was) *metter heresie Luthericme oft andere arger, bvsonder nopende der materie van der heyiligen sacramente van den aultaire*.

Aan de centrale regering moesten ze dus wel bekennen dat er geen sprake kon zijn van een spoedprocedure waarop vanuit Brussel in een brief van 27 februari 1531, ongetwijfeld als antwoord op een verzoek van Joachims kant, was aangedrongen. Weer kwam een commissie uit Den Haag naar Middelburg om het gerechtelijk onderzoek te doen. Middelburg kon tevreden zijn. Binnen haar muren werden haar poorters en gasten geoordeeld. Maar Middelburg had inmiddels begrepen dat haar autonomie op dit punt volstrekt uitgehold was. De plakkaaten waren strikt, de commissarissen uiterst formeel en vanuit Brussel keek de centrale regering toe. Bij de geringste *zwarichevt* moest advies in Brussel gevraagd worden om *voirts geordonneert* te worden. Er bleef geen enkele speelruimte over. En bovendien, de vechtpartij tussen Vacht en de baljuw voorspelde niet veel goeds. Was dit de

aanleiding tot grotere ongeregelheden in de koopmansstad? Misschien was de herinnering aan de arrestatie van Engelse kooplieden in 1436 nog niet helemaal vervaagd. Toen kon het daarop volgend oproer van de Middelburgse bevolking, die zich in haar handelsbelangen geschaad achtte en naar de wapens greep, slechts met grote moeite worden gestild. Ditmaal ging het weer om een koopman, die bovendien halsstarrig bleef weigeren het hem ten laste gelegde te bekennen, ondanks de bezwarende getuigenverklaring van vier geloofwaardige personen. In deze omstandigheden wenste de commissie geen gebruik te maken van haar bevoegdheid om zelfstandig recht te spreken en drong aan op overbrenging naar Den Haag.

Van de zijde van Middelburg kwam er nu geen protest meer, misschien heerste er zelfs opluchting. En toen de veroordeelden in juli weer naar Middelburg teruggevoerd zouden worden om daar hun straf te ondergaan ten exemple van anderen met *gelijke dwalinge besmet sijnde* was dat niet op verzoek van de stad, maar op uitdrukkelijk bevel van de centrale regering.

Op 14 mei werden de zes gevangenen onder zware bewaking op de Voorpoort in Den Haag gebracht. Het waren de reeds genoemde Jan Simonsz. van Hogevoert, zijn vrouw Andriese Cornelisdr., Joachim Ditmars en Adriaan Gardinksz. Verder nog Nicasius Cornelisz. van Brugge en Hendrik van Mavyss, ook genoemd Hendrik van Boucken, *overmits dat hij een verboden bouck bij hem hadde, wesende een lantman uuvten meiereye van Den Bosch*. Zeer verschillend waren de straffen waartoe zij op 10 juli 1531 veroordeeld werden. Hendrik van Mavyss beweerde nooit zijn boek gelezen te hebben.

Van enig plakkaat had hij ook nooit gehoord. Zoveel onschuld werd met vrijlating beloond. Ook Andriese Cornelisdr. werd bij gebrek aan bewijzen vrijgelaten. Maar Nicasius Cornelisz. en Adriaan Gardinksz. werden gestraft met een priem door de tong. Bovendien mochten zij gedurende drie jaar het eiland Walcheren niet verlaten. Blijkbaar was hun overtreding niet zo zwaar en hadden ze berouw getoond. Jan Simonsz. van Hogevoert was van een ander kaliber. Hij werd levenslang, ten eeuwigen dage, verbannen uit Holland, Zeeland en West-Friesland, na doorboring van zijn tong.

De zwaarste straf viel Joachim Ditmars ten deel. Deze had zich zeer zelfbewust opgesteld voor zijn rechters, hij weigerde schuld te bekennen en dreigde te appelleren als hij veroordeeld zou worden. Na lange aarzeling en pas nadat enkele missiven uit Brussel het Hof van Holland tot werkzaamheid aangespoord hadden, werd hij uiteindelijk op 10 juli 1531 veroordeeld tot de dood door het zwaard, met confiscatie van al zijn goederen?

Zoals Brussel had bevolen, geschiedde het. Daags na hun veroordeling werden de vier mannen naar Middelburg overgebracht en kort daarop werden de straffen in het openbaar voltrokken, in de hoop dat dit schouwspel afschrikwekkend zou werken voor ieder die Hervormingsgezinde sympathieën had. Claas Simonsz. Vacht kreeg een boete van 50 Car. guldens opgelegd en bovendien werd hij verplicht ten overstaan van de Wet van Middelburg te verklaren dat hij baljuw Pieter Garcia de la Loo tijdens de arrestatie van Joachim onbedacht *geresisteert ende iveerstaen heeft*. Een duidelijke waarschuwing voor ieder, de magistraat inclusief, die meende de overheid in het bestrijden van de ketterij de voet dwars te kunnen zetten.

Veere

De verscherping van de vervolgingen, arrestaties, boeten en straffen, meer nog de angst waar dit alles toe kon leiden - de vreselijke berichten over terechtstellingen elders hadden zich snel verspreid - brachten sommigen ertoe buiten Middelburg godsdienstige vergaderingen bij te wonen. In de bijeenkomsten die in de zomer van 1529 in Veere gehouden werden, treffen we ook Middelburgers aan. Twee dingen worden daarmee duidelijk.

In de eerste plaats moet er contact bestaan hebben tussen de Hervormingsgezinden groepen in beide steden. De vergaderingen in Veere waren immers in zoverre geheim dat de inwoners van Veere zelf niet altijd op de hoogte waren van hun bestaan.

In de tweede plaats werd Veere blijkbaar beschouwd als een relatief veilige stad. Nooit was hier in de afgelopen jaren iemand gevangen genomen om geloofsredenen. Vele factoren werkten hier samen om voor de Hervorming een gunstig klimaat te scheppen. De horizon in Veere was breed. Van overzee kwamen de Hanzeaten en de Schotten, de Engelsen en de Denen. Hun ideeën en opvattingen bereikten de Veerse bevolking ongehinderd, want de heer van Veere, Adolf van Bourgondië, leerde we reeds kennen als een van de hoofdpersonen op het Zeeuwse humanistentoneel en vervolging van andersdenkenden lag niet direct in zijn lijn.

Nog op een ander aspect moet worden gewezen. Het is opvallend hoe talrijk juist in deze stad de voorbeelden van geringe eerbied voor de katholieke kerk en geestelijkheid zijn in het begin van de zestiende eeuw. Een verschijnsel dat niet op zichzelf stond. Lezend in de gerechtsrollen treft ons de ruwheid van zeden in de havenstad Veere. Vechten en schelden, om alleen maar dit te noemen, waren letterlijk aan de orde van de dag.

Unger vermeldt het voorkomen van niet minder dan 46 wijntapperijen in 1562 en van zes bordelen in 1532. Tegen deze achtergrond moeten we ook de grofheid zien, waarmee de kerk en haar dienaren werden bejegend. Dirk Pietersz. van Amsterdam die in 1516 meester Jan, de kapelaan, *een vuyl bouf, een valsch man ende een biechtmelder* noemde, en Griete van Delft, die kanunnik Jan Correct, in weerwil van zijn naam, *rabbaut, groffiaen ende meer anddere woorden te scandelijc om scrijven ende spreken voor de voeten gooide*, zijn geen uitzonderingen. Grove onverschilligheid tegenover de geestelijkheid blijkt eruit. Maar ontvankelijkheid voor een vorm van christendom waar aan de gewone man evenveel waarde wordt toegekend als aan de clerus, lijkt hiermee soms gepaard te gaan. Voor Frans de mandenmaker was het tenminste een belangrijk punt *dat hij alzoewel priester was ende alzoewel groote macht hadde als de priesters*.

Anderzijds droeg de geestelijkheid van Veere zelf bij tot een klimaat waarin Hervormingsgezinde gedachten gemakkelijk ingang konden vinden. Van Mathijs Lenaartsz., vermeld als dienstdoend pastoor in 1483, is een *sterfboexicen* bewaard waarin volgende zinsnede voorkomt: *Is't saecke dat ghij bekent dat ghij der sondaren één sijt, ende betrouwt dat Christus ghestorven is voor uwen sonden, soo heeft Christus alle uwe sonden op Hem ghenomen ende heeft (hiervoor soo volcomelick voldaan, dat gij daer voor niet (niets) doen en derft*.

Misschien vertolkte Lieven de goudsmid de heersende mentaliteit wel toen hij in 1524 tegen de geestelijke Claas Michielsz. zei: *Wij zijn nu al Lutherianen, wij en dencken de papen nyet meer te gevene*.

In Veere raakte men vertrouwd met Hervormingsgezinde gedachten en een deel van de bevolking had zich, al dan niet uit onverschilligheid, van de bestaande kerkleer en kerkstructuren afgekeerd.

In dit klimaat begonnen de heimelijke bijeenkomsten, waar geïnteresseerden elkaar

ontmoetten. Wanneer die voor het eerst plaats hadden, weten wij niet. Pas toen Adolf van Bourgondië in 1529 een eerste onderzoek deed instellen, kwam het bestaan van deze vergaderingen aan het licht. Er bleek toen reeds een stevige organisatie te bestaan. Bij diverse personen werden de bijeenkomsten gehouden. Bij Frans de mandenmaker. Berend de schoenmaker en Cornelis Vriesken de kuiper. Soms, zoals op 8 juli, tussen negen en tien uur 's avonds, soms 's morgens, zoals op die zondag kort voor Pinksteren toen de oude pastoor zijn leste sermoen dele. De bijeenkomst begon reeds voor het uur waarop de hoogmis aanving en duurde de hele morgen. Een aantal namen van aanwezigen in de vergaderingen is ons bekend." Het gaat om mandenmakers, kuipers, een vleeshouwer, een leertouwer, maar ook om twee apothekers en enkele geestelijken. Vooral de sterke aanwezigheid van de schoenmakers is opvallend. In de vergadering ten huize van Berend de schoenmaker waren zelfs alle schoenmakers, op Gillis Claasz. en Herman na, aanwezig.

Dit is ook de tijdgenoten niet ontgaan. Anne Feys had dikwijls gehoord dat de schoenmakers *'tharent drinkende veel seyden van de geestelicheit ende anders.* Zelfs in de herberg bleek het geloof een favoriet gespreksonderwerp te zijn. Zo ook op een schip, terugvarend van de Reimerswaalse markt naar Veere. Daar ontstond een twistgesprek tussen een priester - dronken volgens de een, half zot volgens de ander - en een groep Veere-naars. Het ging over het evangelie van die dag. Cornelis Jansz. was erbij geweest en hij vertelde later dat de argumenten naar voor gebracht werden zowel bij den eenen schoenmaker als bij den anderen. En een andere ooggetuige, Jacob Aalbrechtz. de vleeshouwer, beschreef de aanwezigen als Jacob van Dort, 'schoenmaker en andere schoenmakers en meer andere.'

Van Iperen, in de achttiende eeuw, bracht deze bijzondere aantrekkingskracht op de Veerse schoenmakers in verband met het feit dat de Hervormer Carlstadt juist onder de schoenmakers grote aanhang had. Al lijkt het verband tussen deze reformator en schoenmakers weinig sprekend, het is inderdaad mogelijk dat zijn geschriften in Veere verspreid en gelezen werden. Was het immers niet Karlstadt, die in 1521 naar Denemarken reisde om koning Christiaan II te adviseren inzake de Hervorming van de Deense kerk? Zijn werken kunnen enkele jaren later via het gevolg van de Deense koning gemakkelijk in Veere verspreid zijn. En misschien is het dan ook wel de inspiratie van Carlstadt die Adriaan Thonisz., op 8 juni 1529 kijkend naar de langs trekkende processie, tegen zijn burens deed zeggen: *Ginder bringt men de ijdle casse van den prophete Baal an. Dat en is God niet, nog gheen vleesch noch bloet. Dat en is Gods lichaam niet dat in de ceborie gesloten leeght. Zij houden hem gesloten ende hij en wilt niet gesloten wesen.* Maar hij had zich ook een nieuwe overtuiging gevormd. *Mer God seide in 't avondmael, slaende oft wijzende met zijn hand op zijn borst oft lichaam, ende seide: hoc est corp... Dat willende bewijzen bij een boecxken dat hij voorthaelde.*

Hoe onvolledig deze tekst ook tot ons gekomen is, ze duidt wel op een spiritualistische opvatting van het Avondmaal zoals ook Carlstadt die leerde. Wellicht kan het 'schoenmakersgeloof' in Veere veel eenvoudiger verklaard worden. In een samenleving waar zoveel reizen over slechte wegen te voet gemaakt werden, fungeerde de schoenmakerswerkplaats, evenals de herberg, als natuurlijk trefcentrum voor de reiziger. En zo raakte een schoenmaker gemakkelijk op de hoogte van wat er in de wereld omging. Misschien was er te Veere ook wel één charismatische figuur die zoveel overtuigingskracht en gezag uitstraalde dat een hele groep zich door hem liet meenemen.

Berend de schoenmaker zou die persoon geweest kunnen zijn. In zijn huis werd verscheidene malen vergaderd. Ook de bijeenkomst die omstreeks Sint-Jan (24 juni) 1529 gehouden werd, vond daar plaats. Vijftig mensen waren daar bijeen; blijkbaar waren zij in zijn huis bijeen geroepen. Als trekpleister fungeerde *de groten brief* die door een Hollander zou worden voorgelezen. Ook Anthonis de apotheker verklaarde dat hij *gehaelt was tot Berend de schoenmaker* voor diezelfde bijeenkomst.

Dat was inderdaad de stijl van de Veeerse Hervormingsgezinden. Er ging een sterke wervingskracht van hen uit. Toen Janna van Pontranen op een zondag voor Pinksteren uit de kerk kwam, werd zij aangesproken door Jacob Davidsz., die haar vroeg: *Jan, gaet met mij, ghij sult wat goeds hooren*. Ook Frans de mandenmaker nodigde de vrouw van Adriaan de orgelist en Jan de koster, een geestelijke, die toch zeer vijandig tegenover de bijeenkomsten stond, nadrukkelijk uit zelf eens te komen horen naar *de leeringlie*. Tot geluk van de Veeerse kring ging laatstgenoemde daar niet op in, want, zei deze: *quam ick er, ick brocht een mes mede en smeter twee of drie doot*.

Niet alle geestelijken waren zo afkerig van het nieuwe. Enkelen waren zeker geïnteresseerd; twee pastoors, Cornelis Loentkers, de oude pastoor, en broeder Jan, bezochten de bijeenkomsten. Op gezag van Adriaan Thonisz. zouden we moeten aannemen dat beiden, en ook de geestelijke Jacob Borselare, slechts omwille van het geldelijk voordeel de mis bleven opdragen. Mochten zij de profijtjen *derven ende 't gelt daerof ombeeren, zij en soudens niet doen*. En Adriaan zou het kunnen weten, want dagelijks ging hij met hen om. Deze geestelijken zochten bewust het gezelschap van Hervormingsgezinden. Soms aten zij samen en waarover de gesprekken gingen is duidelijk. Toen broeder Jan ging vertrekken naar elders, nam hij ten huize van Cornelis de kuiper afscheid van de groep waarbij een kruik Franse wijn, een stoop Francoisen, werd geschonken.

Dikwijls kwamen tot nu toe de vergaderingen ter sprake. Daar klopte het hart van de Hervormingsgezinde beweging. Het is dus van belang na te gaan wat zich in deze bijeenkomsten afspeelde. De kern van de Veeerse nieuwgezinde groep blijkt uit 14 á 15 personen te bestaan, maar het aantal aanwezigen kon, zoals gezegd, wel tot 50 oplopen. Centraal in de bijeenkomst stond het lezen en uitleggen van een hoofdstuk uit de Bijbel, *de leeringe*. Zo werd ten huize van Frans de mandenmaker Johannes 15 gelezen: *Ende was dat ons Heer seide: Ic ben een hovenier. Ic ben een Wijngaert ende ghij zijt de wijngaertrancken*. Een andere keer was het onderwerp hoe dat Nicodemus *quam in den nacht an onzen Heere om geleert te worden*. Een situatie die de aanwezigen zeker vertrouwd voorkwam. De uitlegging was stellig polemisch gericht, bedoeld als correctie van wat men in de Rooms-katholieke kerk als misstand zag. Daar ligt de bron van uitspraken *als 't hoochtijt van Paeschen es mer een jaermerct om de papen 't gelt (te verschaffen), de biecht is een sotternij, het vagevuur 't hol van des priesters tasche en het heilig oliesel anders niet dan d' olie daer men de schoenen mede smout*.

Ook hier, in Veere, kreeg de ontkenning van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in de eucharistie de volle aandacht. De echo's van de preken klinken door in de aangehaalde woorden van Adriaan Thonisz. en in de spottende logica van de schoenmaker Jacob van Dort: *Zouden de priesters alzo in 't sacrament God in vleesch en bloede hebben, zoe zouden se veel goden maken*. Maar het meest opvallend is de uitspraak dat *'t kersdom niet en was* (dat de christendoop niets voorstelde). Reeds voor juli 1529 stond in deze Veeerse kring de kinderdoop dus blijkbaar al ter discussie. Wel moeten wij ons, wanneer wij kennis nemen van de opvattingen die in deze Veeerse kring leefden, hoeden voor een eenzijdige beoordeling. Degenen die de

ondervragingen in Veere uitvoerden, stelden in eerste instantie belang in afwijkingen van de gevestigde leer. Dat er zich ook een eigen reformatorische geloofsleer aan het ontwikkelen was, interesseerde hen niet zozeer. Dit aspect komt dus in de ondervragingen ternauwernood aan bod.

Naast Schriftuitleg en lectuur, *de boecxkens*, was catechese het voornaamste middel tot vorming van de Hervormingsgezinde groep in Veere. Slechts zeer summier zijn onze inlichtingen dienaangaande. Toch menen we dat in Veere het geloofsonderricht een belangrijke plaats innam. Misschien is het zelfs zo dat daaraan aparte bijeenkomsten werden gewijd. Als de nieuwgezinden van Veere zelf spreken over hun vergaderingen, zoals ze hierboven werden geschetst, duiden ze dat aan met *ter preke of te sermonen of in de vergaderinge gaan*. *Schole* is een benaming die slechts eenmaal, ook door een ingewijde, wordt gebruikt. Voor de *vergaderinge* werden mensen uitgenodigd. De *schole* droeg een besloten karakter. Daar werden nieuwsgierigen juist weggejaagd. Is de *schole* dan alleen maar "de geijkte term voor conventikel zoals De Hoop Scheffer meent, of werden hier de vragen *gedaen die tijdens de preke* niet aan de orde kwamen? Misschien kunnen we de *schole*, zoals die in Veere tussen negen en tien uur 's avonds werd gehouden, vergelijken met een manier van vergaderen te Bergen op Zoom, enkele jaren later, waar mensen heimelijk bijeenkwamen *om tsavens heur lessen up (te) seggen*. In Bergen op Zoom is de bekende Jan Mathijsz. (van Middelburg) de leider van de bijeenkomst; Veere werd ook bezocht door een rondreizend voorganger, een *geselle uut* Holland. Claas is zijn naam en dat is ook bijna alles wat we van hem weten.

Er heerste een sterke saamhorigheid in de groep. Men zat samen aan tafel. Er werd gegeten en gedronken, *vier oft vijf kannen biers en een stick gerooct vleesch*. De bijeenkomst werd, na de preek, afgesloten met een gebed biddende *voort den Here, dat Hij de crancke in den geloove stercken wilde*.

De basis van deze saamhorigheid, de sfeer die in deze bijeenkomsten heerste, werd door de nieuwgezinden zelf gezien als het werk van de Heilige Geest. *De Meester die wech es, heeft den Heiligen Geest in*, volgens Thoon Adriaansz. Feit is dat de toon in deze vergaderingen anders was dan gebruikelijk. Frans de mandenmaker getuigde daarvan: *quaem dy daer ick gae, ghij en zoudt U niet connen onthouden zonder screyen*. Deze nieuwe benadering was het, persoonlijker en emotioneler, die mensen bond. *Ick en salse niet laeten om heer noch vrouwe, noch om al mijn goet; ick verlore liever mijn huvs dat mij veel gecost heeft. Jae, ick en laets niet om mijn hals*, voegde Frans eraan toe, *strijckende metter hand over sijnen hals*.

Lag hier mede een reden dat lilden van Middelburg werden aangetrokken tot de bijeenkomsten in Veere? Behoorde de groep in Veere tot een andere dwarslaag in het Christendom dan de Middelburgse Hervormingsgezinden of herkenden ze elkaar juist als gelijkgestemden? De vragen kunnen met vele andere aangevuld worden.

Hoe graag zouden we nader geïnformeerd worden over de contacten die blijkbaar bestonden tussen de Hervormingsgezinden van Veere en Holland. Want dat ze bestonden, is zeker. De persoon van Claas, *de geselle uyt Holland*, die af en aan reisde en de bijeenkomsten leidde, bewijst het. Ook de groote brief die eind juni in de grote bijeenkomst ten huize van Berend de schoenmaker door hem werd voorgelezen, zal uit het noorden afkomstig geweest zijn.

We wezen reeds op het relatief veilige klimaat voor de nieuwgezinden te Veere. De houding van Adolf van Bourgondië, heer van Veere, is inderdaad opmerkelijk. Oogluikend liet hij hen hun gang gaan. Mogelijk was het een aansporing van de

landvoogdes om maatregelen tegen de ketterij te nemen, die hem in juli 1529 een eerste onderzoek in zijn stad deed instellen. De stroomversnelling waarin de bestrijding van "Lutheranen" in dat jaar geraakte, maakt deze veronderstelling aannemelijk. Misschien heeft de inzage van de reeds genoemde groote brief Adolf mede overtuigd dat deze beweging, die hij tot nu toe ongemoeid had gelaten, toch uit de hand dreigde te lopen. Erg enthousiast stond hij zeker niet achter een eventuele vervolging. Pas negen maanden na de eerste getuigenverhoren werd het onderzoek voortgezet met het verhoren van de beschuldigten. Alleen Hans Graalheer, Berend de schoenmaker en Cornelis Oortsz., eveneens schoenmaker, werden ondervraagd. Over de andere betichten horen we niets meer. Voor de heer van Veere hadden de nieuwgezinden dan ook geen angst. Adriaan Anthonisz., over wie in 1529 zeer belastende verklaringen werden afgelegd, maakte zich geen zorgen over de reactie van Adolf van Bourgondië. Pas toen hij hoorde dat de commissarissen uit Middelburg ook naar Veere zouden komen, wist hij wat hem te wachten kon staan. Waarschijnlijk heeft deze Adriaan, die verklaard had dat hij *omme leven noch om sterven nyet sal afgaen*, samen met andere beschuldigten de vlucht genomen, toen het gerucht ging dat de Hollandse rechters die reeds in Middelburg enkele doodvonnissen hadden geveld, ook naar Veere zouden komen.

Overig Zeeland

Buiten de handelscentra Middelburg en Veere vinden we in de jaren twintig van de zestiende eeuw op Walcheren nauwelijks sporen van Hervormingsgezindheid. Jan de wever woonde weliswaar in Sint-Janskerke, maar zijn ideeën heeft hij stellig opgedaan in Middelburg. De voornaamste getuige tegen hem woonde dan ook juist buiten de poort van die stad. We kunnen een verdere verspreiding van zijn Hervormingsgezinde overtuiging haast traceren. Jan de wever had relaties in ***Zoutelande en Westkapelle***; na zijn gevangenneming werden deze mensen opgeroepen om getuigenverklaringen af te leggen.

Hoe ver en hoe diep de Lutherij in deze jaren verder op het platteland van Walcheren is doorgedrongen, weten we niet. Dat Adriaan Laureisz. geboren was in ***Grijpskerke*** zegt in dit verband niet zoveel.

Handel opende een venster op de wereld. Dat was ook het geval in ***Arnhemuiden***, de voorhaven van Middelburg. Na een spoedbericht uit Den Haag deden mr. Jan van Duivenvoorde en mr. Jaspas Lievensz. van Hoogelande die toen juist als commissarissen van het Hof van Holland in Middelburg werkzaam waren, in februari 1530 Jacob Nannezoon van Monnickendam arresteren. Een betekenisvol feit, want Monnickendam stond bekend als een *ketternest* bij uitstek. Schippers uit die plaats treffen we regelmatig aan in Arnhemuiden. Toch zijn er van eventuele contacten tussen hen en de plaatselijke bevolking in deze jaren weinig zichtbare sporen gebleven. Alleen Adam Aartsz., chirurgijn, verbleef in de gevangenis, omdat hij *speck ende saucijskens gegheeten hadde op onbehoirlijke daghen* (dagen waarop het niet geoorloofd was om vlees te eten). Hij werd op bevel van de commissarissen in het begin van 1530 naar Den Haag overgebracht. Ernstiger feiten werden niet tegen hem ingebracht, want zijn vrijlating volgde reeds op 26 februari van dat jaar.

Als wij de snelle verbreiding van het anabaptisme in Arnhemuiden in de volgende jaren zien, lijkt een voorbereidende fase evenwel aannemelijk.

Op de eilanden ***Noord- en Zuid-Beveland en Wolphaartsdijk***, die het overige deel van Zeeland Bewesten Schelde vormden, was de situatie niet te vergelijken met die op Walcheren. Hier domineerde niet de internationale handel geconcentreerd in belangrijke steden, maar de landbouw, al hebben zestiende eeuw een niet

onaanzienlijke economische ontwikkeling gekend. Van Hervormingsgezinde invloeden vinden we nauwelijks enig spoor in de bronnen. Alleen de beschuldiging tegen Cornelis Piersz. (of Cornelisz.) te **Emelisse** die men seyde dat besmet was met Lutherije, bewijst dat althans het etiket "Luthers" niet geheel en al onbekend gebleven was in dit gebied. Juist vóór de inundatie van Noord-Beveland in 1530 werd hem een boete van 2 lb. 10 s. gr. opgelegd. Maar de komst van het water deed hem bijtijds vluchten.

Hetzelfde geldt voor de eilanden die samen Zeeland Beosten Schelde vormden: **Tholen, Sint-Philipsland, Schouwen en Duiveland.**

Zierikzee was hier de voornaamste stad, weliswaar in de zestiende eeuw over zijn economisch hoogtepunt heen, maar toch nog een handelsstad van formaat, na Middelburg de tweede stad van Zeeland. Ook als humanistisch centrum telde de stad mee. Denken we alleen maar aan Willem Sagarus, die van 1521 tot 1533 rector was van de Latijnse school. Waarschijnlijk hebben ook hier Hervormingsgezinde ideeën al vroeg ingang gevonden. Toen in 1525 het provinciaal kapittel van de dominicanen hier plaatsvond, werd bij die gelegenheid een mis opgedragen *pro rectoribus oppidi Ziriczeensis netnon pro pace Christifidelium ac pro extirpatione haeresum de cordibus eorundem* (voor het stadsbestuur van Zierikzee, voor de vrede van de gelovigen en voor de uitroeiing van de ketterij uit hun hart) en wel mocht deze laatste intentie zich ook uitstrekken tot de bevolking van Zierikzee.

Een inwoner van de stad treffen we in datzelfde jaar aan onder de studenten te Wittenberg: Cornelius Menardi de Sirixe, Selando. Misschien vonden dan ook reeds de vergaderingen ende communicatiën plaats *die dagelicx bij enige poirteren der stede in 't heymelick geschien*. We menen dat het hier gaat om religieuze bijeenkomsten, al wordt dat niet uitdrukkelijk vermeld.

Margaretha van Oostenrijk, de landvoogdes, van het bestaan op de hoogte gebracht, nam deze zaak heel serieus en gaf het Hof van Holland opdracht een onderzoekscommissie naar Zierikzee te zenden. In januari 1527 ondernamen Reinier Brunt, procureur-generaal en secretaris Filips van Uuytwijck de reis. Het verslag dat zij na het horen van diverse getuigen aan Margaretha zonden, is helaas niet bewaard. De oproep die broeder Wouter, prior van het dominicanenklooster, in datzelfde jaar ontving om naar Den Haag te komen houdt misschien mede verband met deze zaak. Hoe weinig weten we over de eerste Hervormingsgezinden binnen Zierikzee. Liepen de ontwikkelingen binnen Zierikzee in zekere mate parallel met de gang van zaken, zoals we die bijvoorbeeld in Veere aantreffen? Er zijn enkele aanwijzingen die daarop duiden. Ook hier, in Beosten Schelde, merken we op dat Hervormingsgezinde opvattingen vanuit Holland binnenkwamen.

Het was een Hollander die in 1527 in **Westkerke** gevangen genomen werd omdat hij zekere *blasphemie van den heylighen sacramente geseyt ende gesproken haede*. Een bekende beschuldiging die we moeilijk op haar waarde kunnen taxeren, want voor het tot een rechtszaak kwam ontvluchtte de onbekende Hollander het Gravensteen in Zierikzee waar hij gevangen zat. Ook hier zien we een glimp van het netwerk van contacten dat bestaan zal hebben tussen Zeeuwse en Hollandse Hervormingsgezinden. Toen schaarslijper Willem Willemsz. door het schepengerecht uit Zierikzee verbannen werd, *ter cause (oorzaak) dat hij qualicken gesproken hadde van den heylighen waerdigen sacramente*, verhuisde hij naar Delft, waar hij spoedig in Doperse kringen terecht kwam.

Claas Willemsz., *Lutheriaen uyt Duvelant*, die wegens dat feit op 13 september 1531 in Den Haag werd veroordeeld tot eeuwige verbanning en confiscatie van zijn goederen, bevond zich eveneens in Delft, toen hij van Bernardus van Zierikzee op 24

juni daaraan voorafgaand een exemplaar van de Duitse Theologie ter lezing kreeg. Ook in Beosten Schelde circuleerde, blijkens dit gegeven, reformatorische lectuur. Verschuilt zich achter deze schaarse gegevens een even complexe werkelijkheid als te Veere en Middelburg? Wij kunnen enkel het vermoeden uitspreken. Hoe zou anders de explosieve kracht waarmee de Hervorming in de vorm van het doperdom, in de jaren dertig in Zierikzee doorbrak, begrepen kunnen worden, als ze in de voorafgaande jaren geen voorbereidingsfase had gekend?

Situatie in Middelburg na 1531

Ongetwijfeld hadden de terechtstellingen van 1531 in Middelburg indruk gemaakt. Vier mannen in het openbaar tentoongesteld: drie met een priem door de tong; één, de zelfbewuste koopman uit de Oostzeelanden, gedood door het zwaard. Een afgrijselijk schouwspel, *ten exemple van anderen met gelijke dwalinge besmet sijnde*.

Drie maanden later moest evenwel worden vastgesteld dat daarmee de ketterij allerminst de kop was ingedrukt. Waarschijnlijk had zich ook in Middelburg, op dezelfde wijze als in Veere, in de afgelopen jaren een hechte groep gevormd. Anders dan te Veere, waar wij op directe wijze over het bestaan worden geïnformeerd, weten we van de Middelburgse nieuwgezinden zeer weinig. Wel gingen hier in 1531 de bijeenkomsten onverminderd voort en werden verboden boeken als voorheen te koop aangeboden. Onverminderd ook ging de bestrijding van deze ongewenste verschijnselen verder. Nogmaals werden in de keizerlijke ordonnantie van 5 oktober de vergaderingen ende congregaties die noch dagelick geschien bidden onser stede van Middelburch ten strengste verboden. Verdachten, onder wie de marskramer Jan Meinaartsz. van Gent, die de bewuste boeken had verkocht, werden gevangen gezet.

Toch hadden de terechtstellingen van de afgelopen jaren effect gehad, zij het dan niet uitsluitend het bedoelde. De algemene stemming binnen Middelburg was geëvolueerd van een zekere onverschilligheid naar soms uitgesproken vijandigheid tegenover de vervolgende instanties, door de harde manier waarop zij tegen nieuwgezinden optraden. Het is stellig uit vrees voor de volkswoede dat men het vonnis, geveld over Hendrik van Lekkerkerk en de marskramer Jan Meinaartsz. van Gent, de beide Lutheranen die in het begin van 1532 te Middelburg gevangen zaten, niet in deze stad ten uitvoer bracht.

Nog een executie met het zwaard - zo luidde het vonnis voor **Hendrik van Lekkerkerk** - liet Middelburg zich niet meer opdringen. Na overleg met de stadhouder, Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, werd hun beider straf op 31 mei 1532 in Den Haag voltrokken.

Deze vijandige houding, opgewekt door de harde manier waarop de overheid stadgenoten had gestraft en een gewaardeerde handelsrelatie geliquideerd, richtte zich in eerste instantie tegen de kerk, die blijkbaar gezien werd als bron van deze ellende. In de laconieke mededeling in de stadsrekening van 1532, dat Gilles *de schildere diversche beelden wederomme gestoffeert heeft, die bij eenige quaede willighen in die haven ende anders geworpen waeren*", menen we een uiting van die vijandige gezindheid te bespeuren.

Toch was de kerk in Middelburg zeker niet een onbeweeglijk bolwerk van orthodoxie, onberoerd door de reformatorische oostenwind. Zowel de pastoor van Sint-Maarten als die van Sint-Pieter waren in de ogen van het Hof van Holland verdacht en de inquisiteur-generaal werd daarvan in kennis gesteld. Maar de grootste aandacht ging uit naar **Jan van Vaernewijck**, een Augustijner monnik uit Gent die in het Middelburgs convent verbleef. De Augustijnen stonden in hun zielzorg zeer dicht bij

het volk; en weer was het een lid van deze orde die verdachte preken hield en ook bij het biecht horen niet zuiver op de Rooms-katholieke graat bleek. Terwijl de juristen van het Hof van Holland en naderhand de theologen van de inquisitie te Leuven zich in de maanden juni en juli 1532 bogen over zijn dossier, moet Jan van Vaernewijck zich in Middelburg als een vis in het water gevoeld hebben. Zowel het bevel van de rentmeester van Bewesten Schelde, daartoe aangespoord door de Landvoogdes, als de aanbeveling van de inquisiteur om een tijdlang het preken te staken en biechthoren na te laten totdat een uitspraak over hem zou zijn gedaan, legde hij achteloos naast zich neer. Hij ging voort met zijn *sermoenen die suspecte doctrines bevatten tot scandalificatie ende ontstichtichert van den volcke*.

Althans zo beoordeelde Maria van Hongarije, die in 1531 Margaretha van Oostenrijk als landvoogdes had opgevolgd, zijn preken. "Het volk" dacht er blijkbaar anders over. Al was het zo dat de *pias auras*, de vrome oren, van sommige toehoorders door zijn woorden gekwetst werden, anderen klonken ze blijkbaar als muziek in de oren. Want Jans vermetelheid - temeraire noemt de landvoogdes hem - karakteriseert in de eerste plaats hemzelf, maar het is zeker zo veelzeggend over het geestelijk klimaat in Middelburg dat hij zo durfde en kon optreden. Pas toen zijn prior door het Hof van Holland werd aangemaand om broeder Jan naar de inquisiteur in Leuven te zenden *omme te verantwoorden ende geïnstrueert te worden* van zijn predicatie kwam er voorlopig een einde aan zijn activiteiten in Middelburg. Niet voorgoed. Hoewel Nicolaas Coppin, de inquisiteur, hem in juli 1532 verbood terug te keren naar Middelburg en hij zich na een verblijf in Leuven inderdaad weer in Gent, in zijn moederklooster, vestigde, bleef hij toch de relaties met Middelburg onderhouden, door daar in de volgende maanden - tot mei 1533 - opnieuw te preken, biecht te horen *et aultrement mal ediffier et suborner le peuple par ses mauvaises doctrines*.

Opmerkelijk is daarbij de verandering in mentaliteit die zich in Middelburg in de afgelopen jaren had voltrokken. Kijken we terug naar het jaar 1527, dan valt ons op dat Adriaan Cordatus, de man met relaties in betere kringen, juist daar bescherming genoot. De Augustijnse volksprediker Frans van Ieper en de glasmaker Lambrecht Cornelisz. misten dergelijke relaties en van reacties uit de bevolking op hun arrestatie is ons niets gebleken.

Vijf jaar later nu was er blijkbaar onder de "gewone" bevolking een nieuwe bewustwording gegroeid. Een bewustwording die we eerder reeds karakteriseerden als vijandigheid tegenover de officiële kerk en haar leer. Maar het is duidelijk dat we hier niet uitsluitend negatief mogen duiden. Niet alleen de afkeer van vervolgingen en executies werkte stimulerend. De Hervormingsgezinde denkbeelden, die zelfs vanaf de kansels doorklonken, wekten en voedden de interesse voor een geloofsbeleving dichter bij het evangelie. Juist omdat hij zich gesteund wist door de belangstelling van zijn toehoorders kon Jan van Vaernewijck de bevelen van hogerhand een tijdlang negeren. Een toenemende betrokkenheid bij de Reformatorische beweging valt dus te bespeuren op het moment dat zich een nieuw fenomeen, het *anabaptisme*, aandiente.

Besluit

Als we tot nu toe spraken over nieuwgezinden of Hervormingsgezinden, doelden we op een zeer heterogene groep die eigenlijk ternauwernood onder te brengen is in één categorie. Aanvankelijk heeft deze nieuwgezinde stroming in Zeeland, en wel in hoofdzaak op Walcheren, een *uitgesproken Luthers karakter*, in sterkere mate wellicht dan dat voor het geheel van de Nederlanden het geval was. Hoe groot en hoe diepgaand de invloed uitgeoefend door Lutherse kooplieden, schepelingen, soldaten

en veel belangrijker nog, door Lutherse lectuur geweest is, zal door het ontbreken van gegevens echter nooit precies te meten zijn.

In enkele milieus valt de Lutherse invloed zeer concreet aan te wijzen. Bij de humanistische geleerden bestond een grote belangstelling voor Luther en zijn leer, die door het lezen van zijn werken en door de rechtstreekse verbinding met Wittenberg, in de personen van koning Christiaan II en Gerard Geldenhouwer, steeds nieuwe impulsen ontving.

Daarnaast bleek ook in het Augustijnenklooster van Middelburg de ontvankelijkheid voor de leer van hun ordegenoot in ruime mate aanwezig. We ontmoetten twee Augustijnen die door hun preken zijn opvattingen in bredere kring bekendheid gaven. De Hervorming van het eerste uur verscheen dus in Zeeland in een Lutherse gedaante. Toch mogen we aan dit Luthers karakter ook weer niet meer gewicht toekennen dan het verdient. Doordat de humanistische kringen een vrij gesloten milieu vormden, kenden de ideeën die daar leefden ook weinig doorstroming. De Zeeuwse humanisten op Walcheren maakten meestal deel uit van de hofhouding van de Bourgondiërs, Adolf, heer van Veere, en Maximiliaan, abt te Middelburg. Adriaan Cordatus was hier als pastoor van het begijnhof een van de uitzonderingen.

Maar juist zoals de Augustijner monniken Frans van Ieper en Jan van Vaernewijck, die ook nieuwe denkbeelden van de kansel verkondigden, heeft hij slechts korte tijd daartoe de gelegenheid gehad. Van systematische prediking van een Luthers geïnspireerde leer kan dan ook ternauwernood gesproken worden. Bovendien vloede het gehoorde en gesprokene niet in een kerkelijke bedding van kerkorde, catechismus en liturgie van Lutherse signatuur, zodat het zou kunnen stollen tot een vaste structuur.

Om het karakter van de vroege zestiende-eeuwse Hervormingsgezinde stroming nader te kunnen bepalen, bieden de Zeeuwse bronnen ons verder weinig houvast. Aangezien de inhoud van vonnissen en ondervragingen, op enkele uitzonderingen na, verloren ging, staan ons slechts summiere gegevens, hoofdzakelijk afkomstig uit rekeningposten, ter beschikking. Meestal zijn de beschuldigingen tegen de Lutheranen daarin uiterst vaag geformuleerd: *andersvoelend van het Kerstengeloof, het verspreiden van quaede opinien, smakende heresie of het spreken van zeer leelicke woerden tot oneer van God en verachting van Zijn heilige kerk*. Uit deze vaagheid komt één specifieke beschuldiging een enkele maal naar voor: lastering van het altaarsacrament.

Ook de Veerse informaties, de enige bron die ons de gedachtewereld van de Hervormingsgezinden naderbij brengt, leggen hier wat sterkere accenten. Wij zouden de Zeeuwse Hervormingsgezinden van de jaren twintig dus, in overeenstemming met een vrij algemeen gebruik kunnen bestempelen als sacramentariërs. *Deze stroming, die de werkelijke aanwezigheid van Christus in het eucharistiebrood en de wijn ontkende, was reeds in de middeleeuwen in de Nederlanden op te merken.*

Nieuwe en sterkere impulsen ontving ze in de zestiende eeuw en we hebben gezien dat lectuur met een sacramentarisches inslag ook in Veere bestudeerd werd.

Toch aarzelen we om - althans de Zeeuwse - Hervormingsgezinden van de vroege zestiende eeuw in één categorie te dwingen, waaraan we dan de naam "sacramentariër" geven." We zijn ons immers sterk bewust van de onvolledigheid van onze kennis; zelfs de hiaten erin kunnen we niet peilen. Hoeveel nieuwgezinden kwamen, juist omdat hun vaag-omlijnde geloofsopvatting geen aanleiding gaf tot vervolging, nooit met het gerecht in aanraking en verzonken daardoor voor altijd in de anonimiteit? Hoe (weinig) uitgesproken "sacramentarisches" was hun overtuiging?

Daarnaast moeten we opletten dat de grote aandacht die de toenmalige onderzoeksrechters juist voor dit geloofspunt - als kern van het katholiek liturgisch beleven - hadden, ons niet in de verleiding brengt hun blikrichting te volgen. Een eenzijdige beoordeling van de nieuwgezinden als de sacramentariërs zou het resultaat kunnen zijn. Onrechtzinnigheid laat zich nu eenmaal duidelijker onderkennen in gedragingen - al of niet deelnemen aan de eucharistie - dan in theologische denkbeelden.

Bovendien is de Hervorming - het werd reeds eerder opgemerkt - toch heel wat meer dan een strijd om de transsubstantiatie. In Zeeland, met aanvankelijk vrij sterke Lutherse infiltratie, is dat zeker het geval. Hier hebben ook andere elementen uit het reformatorisch gedachtegoed de vroege Hervorming in belangrijke mate mede bepaald. Denken we aan Luthers rechtvaardigingsleer, die, zoals we in verband met Veere konden opmerken, op haar beurt ook aanknoopte bij opvattingen die reeds jaren leefden.

Tenslotte, als we de Hervormingsgezinde geestesstroming van de jaren twintig willen karakteriseren, lijkt het ons minder juist dat te doen vanuit haar negatieve waardering voor één, zij het ook belangrijk, onderdeel van de Rooms-katholieke leer. Daarvoor moeten we toch kijken naar wat werkelijk fundamenteel was. Aan de basis van alle vernieuwingsgedachten lag de opnieuw opgebloeide belangstelling voor de Bijbel. Zo stond ook in de Veerse kring het lezen en het uitleggen van het evangelie, *de leeringe*, centraal. Uit het directe, persoonlijke contact met de evangelieteksten ontsproten denkbeelden die soms regelrecht ingingen tegen wat de kerk traditioneel leerde. *Scriptsghezint* heette dat in Brugge. "Evangelisch", als synoniem voor Hervormingsgezind, zouden wij deze stroming kunnen noemen, een benaming die omstreeks 1530 eveneens gebruikelijk was. "A broad umbrella" is de term Evangelisch wel genoemd en inderdaad, daaronder gaan de meest uiteenlopende typen schuil: van Lambrecht Cornelisz., de rumoerige straatfiguur die de kerk op alle mogelijke manieren afbreuk wenste te doen, tot Adriaan Cordatus, de kunstzinnige en erudiete priester, die zijn plaats binnen de kerk wist en die door zijn preken nieuwgezinde toehoorders ook binnen de kerk hield.

Uiterst veelvormig en weinig omljnd manifesteerde de Evangelische stroming zich dus. Nog helemaal "beweging", nog nergens gestold tot een vaste structuur. Alles verkeerde in een beginstadium en veel was duidelijk nog in volle ontwikkeling. En bovenal geldt hier de bedenking dat de veelkleurigheid van menselijke overtuigingen en ideeën iedere poging tot indeling te buiten gaat.

V. De Dopers (1532 - ca. 1540)

Inleiding

In de jaren twintig was de Evangelische beweging in Zeeland aanvankelijk grotendeels binnenkerkelijk gebleven. Hervormingsgezinde priesters en preken waren daarbij het cement dat geestverwanten binnen de kerk vasthield. Daarnaast en daarmee verbonden - want ook priesters waren hierin soms actief - vormden zich groepjes Bijbellezers. Pas geleidelijk aan zou zich in deze kringen de neiging tot losmaking van de kerk en haar voorschriften ontwikkelen.

Toen de eerste Doperse leerverkondigers na 1531 de Zeeuwse eilanden bezochten, vonden ze dan ook een voorbereide bodem; en dat in een dubbele zin. In de eerste plaats waren er, zoals uit het voorgaande is gebleken, enkele kringen in Veere en Middelburg, waarschijnlijk ook in Arnemuiden en in Zierikzee, die onderling soms contacten onderhielden en bovendien in verbinding stonden met Hollandse nieuwgezinden.

Via dit netwerk kon het Doperse gedachtegoed het Zeeuwse land vrij gemakkelijk binnenkomen. Ten tweede sloot de prediking van de Doperse leraars op veel punten aan bij wat tot dan toe in de heimelijke vergaderingen aan de orde was geweest. Met preken waarin de biecht, de heiligen, het vagevuur, het bidden voor de doden en de geestelijkheid het moesten ontgelden, waren de toehoorders immers reeds vertrouwd. *Ook dat Godt Almachtich in 't sacrament des outaers niet en es, in vleesche noch in bloede, anders gezegd dat 't sacrament des outaers anders (niet) is dan ghemeen broot*, waren voor de aanwezigen bekende klanken. Hoe voor de hand liggend was dan in hun ogen niet de stap naar een eveneens spiritualistische opvatting over dat ander sacrament: de doop. Temeer daar we weten dat "pre-Doperse" ideeën inzake de doop reeds verscheidene jaren in de Nederlanden en aangrenzende gebieden in omloop waren.

In Zeeland zien we daar iets van terug in het verhoor dat Marcus Cornelisz. van Westkapelle op 15 januari 1535 te Middelburg werd afgenomen. Hij verklaarde dat hij reeds gedurende een jaar *een afwijkende mening had over de biecht en het vagevuur ende als van 't sacrament des outaers ende doopsel omtrent een half jaar*. Beide sacramenten werden zo in één adem genoemd. Datzelfde merken we ook op in het verhoor dat de baljuw van Middelburg Cop Heinen afnam. Als bron van zijn *erreuren* (fouten) noemde deze de prediking van Jan Mathijsz. in het najaar van 1533 te Bergen op Zoom. De Evangelische kringen met hun nadruk op sacramentsbeleving raakten zo geleidelijk in Dopers vaarwater. De duidelijkste illustratie daarvan vinden wij in Veere, waar de Evangelische kring van 1529 enkele jaren later tot het doperdom is overgegaan. Ook Laurentie Jansdr. en haar zoon Jan Woutersz. die uit Gapinge naar Munster trokken, hadden voordien reeds voor de deken/provisor van Walcheren moeten verschijnen wegens Intertje.

Al zal men dit aanvankelijk misschien eerder als verdieping en uitbreiding van geloofsopvattingen dan als iets radicaal nieuws ervaren hebben, toch leidden de inzichten van de Dopers uiteindelijk tot een totale breuk. En wel in drie opzichten: met de kerk, met de overheid en met een deel van de nieuwgezinden. In de eerste plaats was de breuk met de katholieke kerk bij hen volkomen.

Obbe Filips komt in zijn *Bekentnisse*, geschreven vóór 1560, woorden tekort om haar te noemen een *Sodema, Babylon, Egipten ende een gruwel der verwoesting, een antechristwerck*. De Dopers verwachtten van deze kerk geen enkel heil meer. Met voldoening zagen zij uit naar de terechte bestraffing die haar ten deel zou vallen. Aan de basis van deze radicale houding lag de verwachting van het (spoedig) komende Godsrijk, waarin de Dopers leefden. Met de wederkomst van Christus zou de

scheiding tussen de geredden en de verdoemden voltrokken worden en alle kwaad vernietigd zijn. Met het oog hierop liet men zich dopen.

Vanzelfsprekend bracht dit toekomstperspectief de Dopers in frontale botsing met de overheid. De Evangelischen van het eerste uur hadden onrust gebracht, maar ze werden in Zeeland, als ze tenminste discreet te werk gingen en de aandacht van Brussel niet op zich vestigden, door de lokale overheid min of meer met rust gelaten. De Dopers daarentegen werden ronduit als gevaarlijk beschouwd. De vernietiging van de pauselijke kerk, *de hoer van Babylon*, die zo vurig werd verwacht, betekende immers niet alleen dat de oude kerk te gronde moest gaan, het bracht ook een ommekeer in het maatschappelijk leven met zich mee, om de komst van het vredesrijk mogelijk te maken. *I newyr sawe this Low Countres with lese obedience of justyce ther a they be at this houre*, merkte een Engelse waarnemer op. In Munster werd ontstellend duidelijk waartoe dit alles zou leiden.

Niet alle Evangelischen werden door de Doperse leer aangetrokken. Reeds eerder werd opgemerkt dat daarnaast ook een *Evangelische* richting bleef bestaan. Ook in Zeeland lijkt dat het geval te zijn. De aanwijzingen daarvoor zijn schaars, maar onmiskenbaar. Waarschijnlijk is het zo dat de bestaande huiskringen, waar leken, ambachtslieden als schoenmakers en lijndraaiers het woord voerden en het Woord uitlegden, door het doperdom zijn geabsorbeerd en dat we Evangelischen die niet in Dopers vaarwater terechtkwamen, hoofdzakelijk aantreffen binnen de kerk.

In diverse plaatsen vinden we tot omstreeks 1545 priesters die door hun preken nieuwgezinden wisten te boeien en vast te houden. Meest in het oog springend waren hier weer de Augustijnen. Jan van Vaernewyck bleef, zoals we zagen, tot mei 1533 met een zekere regelmaat zijn pastorale activiteiten binnen Middelburg uitoefenen. Met zijn vertrek is de Evangelische vonk binnen het klooster niet gedoofd. In 1545 was het de prior, Eustaas, die Evangelische denkbeelden van de kansel verkondigde. Wat heeft zich in die tussenliggende jaren afgespeeld? Hein de lijndraaier doet ons vermoeden dat een Evangelische prediking bij de Augustijnen van Middelburg traditie bleef. Toen hij in de kersttijd van 1534 ten huize van Jan Pietersz. een predikatie hield voor een Doperse huisgemeente, wist hij zijn toehoorders te vertellen dat hij het evangelie beter uitlegde *nae d'inhoudt van de heylige scrifture, dan de predicaer ten Augustijne dede*. Het lijkt erop dat hij zich zo met een concurrent in Reformatorische schriftuitleg wilde vergelijken.

Het is niet ondenkbaar dat Hervormingsgezinde predikers hun parochianen trachtten af te houden van contacten met de Dopers. We kennen het geval van Jan Haes, een nieuwgezinnd prediker in het leprozenhuis te Amsterdam, van wie getuigd wordt dat hij velen van de herdoop afhield zolang hij in functie gelaten werd, dus tot in de loop van 1534. Vergeten we daarbij ook niet dat Cordatus in zijn Amsterdamse jaren de activiteiten van de Dopers daar van dichtbij heeft kunnen gadeslaan. Welke impulsen gingen van hem uit, toen hij op het eind van zijn leven naar Middelburg teruggekeerd was?

De eerste barst in de Hervormingsbeweging was een feit. Ook in Zeeland vertoonde zij zich in de jaren dertig in twee gedaanten. Wij vinden er, naast de Dopers, ook - minder zichtbaar en misschien grotendeels als binnenkerkelijke beweging - de Evangelischen, *die van den Evangelie*.

Eerste verspreiding

Over het juiste tijdstip waarop de Doperse gedachte in Zeeland binnendrong is weinig met zekerheid te zeggen. Het oudste bericht daarover voert ons terug naar de eerste

maanden van 1533. Omstreeks die tijd gaf Jacob de Grave, een kleermaker te Middelburg, Marcus Cornelisz. van Westkapelle onderricht in een leer die duidelijk Dopers georiënteerd was. *Dat geloovende, men behoorde hem te laten verdopen*, daarmee begon Marcus zijn antwoord, toen hij op de pijnbank ondervraagd werd naar de inhoud van dat geloofsonderricht, en dan pas volgden de reeds bekende punten, biecht, vagevuur en avondmaal.

Met zekerheid weten we verder dat ook in Veere de bestaande Evangelische groep reeds voor 1534 tot het Doperdom gerekend mag worden. Tot maart van datzelfde jaar woonde de schoenmaker Jan Evertsz. daar ten huize van Quirijn de schoenmaker. Hij leidde daar eerst, naar zijn eigen zeggen, een quaet leven, als van droncken drincken, vrouwen, liegelyc ende bedriegelyck levende. Een vreemde eend in de bijt van het vrome Veerse schoenmakersmilieu dus. Dit miste evenwel zijn uitwerking niet.

Jan Evertsz. kwam er tot andere inzichten, bekeerde zich en wenste gedoopt te worden. *Dinckende hem zelve te beteren, is gererst na Den Haghe aldaar hij herdoopt werdt.*

Meinaart, een wever, diende hem kort voor 19 maart tijdens een bijeenkomst van Haagse Dopers in een herberg op het Spui de herdoop toe. Vervolgens huwde hij tijdens zijn omzwervingen, die hem voerden van Amsterdam via het Sticht van Munster naar Deventer, in die laatste stad zijn vrouw Anneke, die op haar beurt van Obbe Filips in Delft de herdoop ontving."

Langs vele wegen vond de Doperse leer haar verspreiding. In de eerste plaats, zoals alle nieuwe ideeën die de Zeeuwse eilanden bereikten, over het water. Het schip als voertuig van het nieuwe, soms heel letterlijk. We weten bijvoorbeeld hoe schipper Willem Gielisz. uit Zuidland enkele jaren vroeger op zijn reizen naar Zeeland conventikels aan boord hield, zodra hij voor anker lag, waarbij hij de mensen *van Luyters dwalinge onderwees ende leerde.*

Op eenzelfde manier konden de Doperse denkbeelden zich verspreiden. Ook de autoriteiten waren zich hiervan bewust. Koggeschepen uit Waterland, waarover het gerucht ging dat ze vol anabaptisten waren, werden op bevel van de rentmeester doorzocht. Op zijn initiatief ook ondervroeg de pastoor van Arnemuiden alle schepelingen van een schip dat daar ankerde, omdat er iemand aan boord was die van *'t sacrament leelicken ghesproken hadde.* De verdenking was blijkbaar terecht, want de man nam bijtijds de vlucht. Landinwaarts werden de Doperse gedachten verder meegedragen door zendingsbewuste leraars die van stad tot stad trokken. Soms als kramer, soms als schoenmaker, de Bijbels en andere verboden boeken verborgen onder het *gereetscap omme oude schoenen te lappen.*

Vanwaar kwam nu het doperdom Zeeland binnen? De duidelijkste sporen zijn afkomstig uit Holland en dit kan gezien het voorgaande ook nauwelijks verwondering wekken. Brielle was, door zijn geografische ligging daartoe min of meer voorbestemd, een van de schakels tussen Holland en Zeeland. Hier trad Cornelis Pietersz., schoenmaker, sinds het begin van 1534 als dopend oudste op. Een van zijn Brielse dopelingen, Janneke, weduwe van Melchior Simonsz., vinden we terug in Zierikzee, waar ze op 8 september 1536 onthoofd werd. Ook Bergen op Zoom verrichtte zo'n schakelfunctie tussen Zeeland en aangrenzende gewesten; we komen daar later op terug. De contacten met Holland kunnen nauwelijks worden overschat.

(In 20 bladzijden vervolgt de schrijfster dit bijzonder boeiend relaas over het ontstaan van de Doperse beweging in Zeeland. Omdat het niet tot het onderwerp van deze brochure dient, laten we het verder rusten.)

VI. Reformatorische ontwikkelingen tot ca. 1566

Inleiding

De grote aandacht die de overheid rond het midden van de jaren dertig wijdde aan de Dopers mag ons niet uit het oog doen verliezen dat het slechts kleine groepen nieuwgezinden waren die in Zeeland met het doperdom in aanraking kwamen en erdoor in beweging gezet werden. Het betrof daarbij dan ook nog mensen die hoofdzakelijk behoorden tot één welbepaalde sociale groepering, die van de handwerkersstand. Bovendien keerden de vervolgingen zich juist tegen hen, zodat deze toch al kleine kringen zware klappen kregen. Het doperdom kwam daardoor voor een aantal jaren volledig in de marginaliteit terecht, bezijden de hoofdstroom van de reformatorische beweging. Want deze vloeide elders, gevoed door bronnen die zich zowel binnen als buiten de kerk bevonden. De meest fundamentele beïnvloeding kwam van binnenuit, van de kant van de geestelijkheid. Hadden Adrianus Cordatus en Frans van Ieper, pioniers van een meer Evangelisch geïnspireerde geloofsverkondiging, in Middelburg rond 1532 geen navolging gekregen van de pastoors van Sint-Maarten en Sint-Pieter en van de geruchtmakende Augustijn Jan van Vaernewijck? Een nieuwe leer, nieuwe gedachten sijpelden zo binnen in de geest van hun toehoorders en drongen heel geleidelijk in de samenleving door. Zo gebeurde dat in Middelburg; zo gebeurde dat ook - zoals we zullen zien - vanuit andere Zeeuwse parochiekerken. Krachtig ondersteund door externe factoren van verschillende aard, werd zo een breed fundament van Evangelische gerichtheid binnen de christelijke geloofsgemeenschap gelegd.

Zo was de situatie toen de leer van Johannes Calvijn omstreeks 1555 in Zeeland zijn intree deed. De parallel met de komst van het doperdom, ruim twintig jaar vroeger, is duidelijk. Zoals deze beweging toen als belangrijkste kristallisatiekern voor Evangelische kringen had gefungeerd, zo vervulde nu het calvinisme een soortgelijke functie. Wat er buiten het Dopers milieu aan reformatorisch leven gegroeid was, werd door deze nieuwe beweging gebundeld. Maar verder houdt de gelijkenis op. De maatschappelijke afzondering werd het domein waarbinnen de Dopers zich definitief nestelden, ook toen na 1550 hun aantal weer aangroeide. Het Calvinisme daarentegen ontwikkelde zich zeer snel tot een betekenisvolle machtsfactor in het openbaar leven. Dit tijdvak, waarin het calvinisme binnendrong en zich vestigde, droeg zo reeds de kiemen in zich van de revolutionaire uitbarsting van 1566.

Een breed draagvlak

Wijdverbreid waren Hervormingsgezinde ideeën inmiddels onder de geestelijkheid, goed gefundeerd bovendien. Niet iedereen had dan wel in Wittenberg gestudeerd, zoals Pieter Daensius die omstreeks 1536 gedurende een jaar in Waarde, en daarna voor korte perioden in West-Souburg en Bommenede, vice-pastoor was. Hij had tien jaar eerder, uitgezonden door de prior van de Gentse Augustijnengemeenschap waartoe hij toen nog behoorde, een vol jaar gezeten onder het gehoor van Luther, die daar college gaf over het boek der Psalmen, en van Melancton, die Paulus' Romeinenbrief uitlegde. Daarmee vormde deze uitgetreden Augustijn zeker een uitzondering onder de geestelijkheid in Zeeland, maar goed geïnformeerd waren toch velen. Zelfs bij dorpspastoors op het agrarische Zuid-Beveland werden omstreeks 1545 verboden boeken aangetroffen.

Toen Mathijs Buysmans, pastoor van 's-Heer Arendskerke, in 1544 in Middelburg op beschuldiging van ketterij gevangen zat, ging dan ook grote aandacht uit naar zijn boekenbezit.

In 's-Heer Hendrikskinderen was het de koster Cornelis Pietersz. Keel, die verboden lectuur las. Het werd de aanleiding tot zijn arrestatie.

Ook de beide pastoors van Kruiningen, Cornelis Cornelisz de Grave en Marinus Jacobsz. en de pastoor van Schore, Marinus Bernardsz., werden op dit punt verdacht en een huiszoeking vond plaats.

Floris van Dam, stadhouders van rentmeester Jeronimus Sandelin, had daarbij het arrestatiebevel op zak, voor het geval hij in de pastoorsbibliotheken inderdaad verboden boeken zou aantreffen. Wat leefde bij de parochiepriesters bereikte via de kansel de toehoorders. De verdenking van ketterij die rustte op de zojuist genoemde Zuid-Bevelandse pastoors zal immers eerder door de woorden uit hun mond dan door de inhoud van hun boekenkast gewekt zijn.

Bij Frans Anthonisz. van der Loo van Reimerswaal - heer Frans voor zijn Veerse parochianen - blijkt dat duidelijk. Heer Frans was *te ruym* gegaen. Hij had gepreikt over de goede werken, het vagevuur, de aanroeping van de heiligen en de kerkelijke ceremonieën. Maar hoe! *Impie et inique*, op verdorven en gevaarlijke wijze, naar het oordeel van de bisschoppelijk inquisiteur. En zijn afkeurenswaardige opvattingen had hij stellig gehaald uit de verdachte en verdoemde ketterse boeken die hij las:

Vaak was rechtgelovigheid in katholieke zin evenwel niet scherp af te bakenen. Wat viel nog juist binnen de grenzen van de orthodoxie en wat gold reeds als afwijkend van die norm? Zelfs bij één en dezelfde persoon kon het breukvlak tussen oude en nieuwe opvattingen een grillig patroon vertonen. Waar moeten we de dienstdoend pastoor van Sint-Maarten uit Middelburg plaatsen, als het op rechtzinnigheid in rooms-katholieke zin aankomt? Of een priester uit Sommelsdijk, die evenals hij verdacht werd? Hoe Hervormingsgezind was de geloofsovertuiging van Cornelis Jansz.. pastoor in Brouwershaven die in 1537 door zijn collega-priesters beschuldigd werd van het verkondigen van ketterse leerstellingen?

We mogen ook niet uit het oog verliezen dat geestelijken uit hoofde van hun functie binnen de kerkelijke gemeenschap gemakkelijk doelwit van verdenking werden. Zo maakte heer Laureis Lievensz. in maart 1540 pas enkele weken als kanunnik deel uit van het Sint-Lievenskapittel te Zierikzee, toen hij al aangeklaagd werd wegens vermeende Lutherij. Een onderzoek door de Geheime Raad te Brussel, een lange gevangenschap, eerst in Zierikzee, later op de Voorpoort in Den Haag, resulteerden, na tussenkomst van mr. Jan van Goch, vicaris-generaal van het bisdom, in maart van het daaropvolgend jaar uiteindelijk in zijn vrijlating. Laureis Lievensz. keerde terug naar Zierikzee. En weer stelt zich de vraag: in welke mate was deze priester Hervormingsgezind? Waren het enkel de beschuldigingen van *eenige quaetwillende*, die hem fataal geworden waren, zoals hij het zelf in een rekest aan het Hof van Holland voorstelde? Of was het terecht dat zijn vroegere houding in Ouddorp en andere plaatsen Philippe le Fèvre, de deken van Zierikzee, inspireerde tot een beschuldigende brief aan de stadhouders, waardoor de zaak aan het rollen werd gebracht?

Het geval van Eustaas, prior van de Augustijnen in Middelburg, maakt ons de positie tussen oud en nieuw, waarin geestelijken soms verkeerden duidelijker. Door de preken die hij sinds het midden van 1543 in verscheidene Middelburgse kerken had gehouden was argwaan gewekt. Was deze man een ketterse nieuwlichter? De personen die op 4 juni 1545 door Roeland Herdinck, deken/provisor van Walcheren, werden ondervraagd waren daar niet zo zeker van. Jacob de Valladolid, licentiaat in de rechten, *en sonde nyet konnen seggen oft hij, predicant, eenige heretice articule gepreect had*. En zo getuigden meerderen. Voor Eustaas zelf leken de zaken simpel. *Heer pastoir, wat soude ick preecken*, verklaarde hij tegenover Willem Fransz.,

pastoor van de Sint-Maartenskerk, *ick preecke 't evangelie ende de epistele*. Ook zijn krasse uitspraken over de heiligenbeelden in de kerk vond hij zelf volkomen verantwoord, omdat hij anders met *gepreect en hadde dan Baruch gescreven hadde*. Maar daarmee was de argwaan van de deken/provisor natuurlijk niet weggenomen. Vroeger reeds had Eustaas verbod gekregen om te preken om de suspitie (verdenking) van heresie. Nu, in 1545, verdacht men hem van dubbel spel. *Hij en is nyet (zo) zover oft hij treect* waarschuwde Jan Pietersz. de deken. En Lambrecht de bakker wist dan wel niet te verklaren of de Augustijn in zijn sermoenen de grens van rechtzinnigheid overschreden had, maar bevoelt wel, *indien hij enige suspecte saken preken oft seggen wilt, dat hij dat doet in 't eeten ende drincken midt sommege persoenen die de kercke en de geestelicke persoenen nyet lief en hebben*.

Hier raken we een belangrijk punt. Een ontwikkeling die op het eind van de jaren twintig op gang kwam, tekende zich vijftien jaar later duidelijker af. De bedding van de Evangelische stroom had zich in dit tijdsbestek wat verder verlegd buiten de kerk. Geestelijken waren niet slechts inspirators van een Hervormingsgezinde beweging door hun woorden op de preekstoel gesproken, maar evenzeer door hun omgang met personen die de kerk reeds de rug toegekeerd hadden; met mensen dus die de kerk en haar dienaren *nyet lief en hebben*. Het is ook juist in deze jaren dat Hendrik Jacobsz., een schoenmaker in Zoutelande, schandelijke boeken ging lezen en zijn kerkbezoek staakte.

Volledig was de breuk nog niet. Nog steeds waren het priesters, dienaren van diezelfde kerk, in wier persoon het religieuze leven een zekere eenheid bleef vertonen. Eustaas is niet de enige Zeeuwse geestelijke die zo'n brugfunctie vervulde. In Zierikzee was het Lieven Iman Jansz. Boenaert, pastoor van de begijnhofkerk, die op 1 april 1539 paal en perk gesteld zag aan zijn al te vertrouwelijke omgang met Hervormingsgezinden. Waarschijnlijk betrof het hier leden van de Doperse gemeente. Ook pastoor Frans Anthonisz. in Veere had zich, geheel in de lijn van de plaatselijke traditie, doen opmerken in vergaderingen en gespreksgroepen.

Een voormalig Zeeuws pastoor - misschien mogen we in hem Cornelis van Koudekerke herkennen - ging in het Antwerpse op dezelfde wijze te werk. Hij beperkte zich niet tot *het bedectelick preken van ketterie* op de preekstoel in de begijnhofkerk. Nee, voegde zijn anonieme aanklager omstreeks 1533 eraan toe, hij leert *se oock in huvsen heymelick*.

Anderzijds moet ook in aanmerking genomen worden dat de houding van de geestelijkheid zelf soms aan de basis lag van de geruisloze kerkverlating. Pastoors die niet resideerden, maar aan de meestbiedende hun plaats in de parochie ter beschikking stelden, gaven aanleiding tot de bittere klacht *datter veel ydeoten ende ongeleerde vicecureyten (pastoors) bevonden worden die nyet dan fabulen en preken, daervan 't gemeen volck een aversie ende aftrecken crijcht ende geeft oersaecke, dat sij selver leesen ende 't samen conventiculen maicken*.

Ook de levenswandel van veel van deze parochiepriesters was vaak niet in overeenstemming met de kerkelijke voorschriften: frequente dronkenschap en leven in concubinaat was onder de priesterstand verre van uitzonderlijk. Het was volgens het Hof van Holland juist het gemeen *simpel volck*, - waaronder de bezoekers van de conventikels grotendeels gezocht moeten worden - dat daardoor *seer geschandaliseert* wordt, als bevonden is in 't examineren van veel van *den gevangens*. Of deze ondervraagde gevangenen daarmee de mening van de bevolking vertolkten, is evenwel nog maar de vraag. Wellicht tilde men niet zo zwaar aan deze wijd verbreide praktijken.

Ook langs andere kanalen bleven Evangelische gedachten Zeeland binnendringen. Zo vonden *bijbels, fontevnkens des levens ende diergelijcke*, verborgen onder schoenmakersgereedschap, hun weg tot in de meest afgelegen uithoeken van Zuid-Beveland. Adriaan Cabbout en Adriaan Pietersz. liepen daarbij in 1547 tegen de lamp, evenals Jacob Hendriksz. uit Gorcum die enkele jaren later als marskramer *vele ende diversche hereticque ende verboden* boeken verkocht. Hoeveel schoenmakers of kramers, die eenzelfde dubbelactiviteit uitoefenden, werden nooit gearresteerd?

Heel geleidelijk geraakte de religieuze bodem van de samenleving doordrenkt met Hervormingsgezinde ideeën. Een sluipend proces en moeilijk aanwijsbaar. Een slopend proces bovendien, want ook het massieve gebouw van de kerk, in haar dogmatische onbeweeglijkheid de maatschappij beheersend, werd zo van binnenuit ondermijnd. Frans Anthonisz., over wiens opvattingen wij reeds spraken, werd door zijn Veerse parochianen beoordeeld *als een goet postoir die 't Woordt Gods preect. Ick wil bij des pastoirs predicatie leven ende sterven*, aldus de vrouw van Cornelis de kramer.

Zij was de tolk voor meerdere parochianen in Veere, zoals hierna nog zal blijken. Schaarse, maar onthullende aanwijzingen van een zich voltrekkende evolutie in geloofsopvattingen binnen de kerk. Even klinkt daarvan ook iets door in de woorden die Jacob Gertsz., wever te Sommelsdijk, in 1548 de pastoor toevoegde, toen deze de hostie uit het sacramentshuis nam: *Es onsen Heere aldair? Ick hadde gemeent dat onse Heere in den hemel gheweest hadde*. Later, voor schepenen van Zierikzee, beriep hij zich ter verontschuldiging van zijn gedrag op zijn verregaande dronkenschap en het is ook niet de vraag naar zijn rechtzinnigheid die hier centraal staat. Wel onderlijnen zijn woorden nog eens dat Evangelische gedachten mondgemeen geworden waren. Hoe breed dit draagvlak van Hervormingsgezindheid geworden was, kwam op niet mis te verstane wijze te Middelburg aan het licht in 1539.

Den Boom der Schriftueren

Het kan ons niet verbazen dat juist in het milieu van de rederijkers zichtbaar werd hoezeer Evangelische inzichten, ook binnen de kerk - het wordt met nadruk herhaald - gemeengoed geworden waren. De rederijkers immers, voortgekomen uit de burgerij, gaven in het openbaar stem aan wat er leefde in hoofden en harten van dit deel van de bevolking.

Misschien mogen we uit de vermaning die burgemeesters en schepenen van Zierikzee op 21 februari 1535 tot de rederijkers van die stad richtten, *dat zij niet en (zouden) speelen* dat schandeloos is, afleiden dat nieuwgezinde tendensen tot uitdrukking gekomen waren in een door hen opgevoerd spel. Het blijft bij een vermoeden, want meer dan dat in het vervolg hun spelen door de burgemeester vooraf gekeurd moesten worden, is ons hierover niet bekend. Hoeveel te beter kennen we het spel dat enkele jaren later, op 1 Augustus 1539, door de rederijkers van Middelburg, mogelijk ook door die van Veere, werd gespeeld. Het geruchtmakende Gentse rederijkersfeest, dat plaats had van 12 tot 23 juni, was toen nog maar enkele weken achter de rug. Geen van de Zeeuwse kamers had aan dit landjuweel deelgenomen. Maar de nieuwe geest die in Gent zo openlijk tot uitdrukking was gekomen, sprak in diezelfde zomer ook in Middelburg uit Den boom der schriftgeren. Scherper nog was hier de toon en feller de aanval op kerk en geestelijkheid. De auteur van dit spel, misschien van nog meer gelijkaardige spelen, moet blijkbaar gezocht worden binnen het Middelburgse gilde."

Bezien we nu het stuk nader, dan blijkt naast afkeer en vijandigheid tegenover kerkelijke instellingen en gebruiken uitdrukkelijk ook een opbouwende visie, een nieuwe weg, getoond te worden. Terug naar de Evangelische zuiverheid. *Solo fide*,

solo grafici, solo scriptura, ondubbelzinnig klinkt het door in de stoeve rederijksverzen en het beroep daarbij op de Duvtsche doctoren is veelzeggend." Is Den boom der schriftgeren dan een zuiver reformatorisch spel of moet het toch in de eerste plaats beschouwd worden als een hekeldicht, kritisch weliswaar maar katholiek, voortzetting van een eeuwenoude traditie die reeds bij Jacob van Maerlant aanving? Beide opvattingen vonden hun verdedigers." Ons inziens leidt dit tot een onvruchtbare polemiek, omdat ze uitgaat van een valse tegenstelling. Voor de auteur van het stuk waren hekeling van het bestaande en verkondiging van het nieuwe twee aspecten van één werkelijkheid, facetten van een Evangelische gezindheid die kerk en samenleving doordrong. Door deze geest, die zich dus zowel manifesteerde in interesse voor nieuwgezinde denkbeelden als in afwijzing van wat de Bijbelse gegevens weerspreekt, werd de Hervormingsgezinde beweging rond 1540 ten diepste gekarakteriseerd.

De heftige taal die de Middelburgse rederijks in het openbaar hadden doen horen, lokte van overheidswege weinig reactie uit. Wel werden verdere opvoeringen verboden. Dat althans weet de schout van Antwerpen ons te melden. In Middelburg zelf werd hieraan zo weinig mogelijk ruchtbaarheid gegeven. Men had ook redenen om deze zaak zo diep mogelijk in de doofpot te steken. Herrie over rederijks kon de Arnestad best missen nu de besprekingen met de keizer over de vergroting van de haven tot een positieve afsluiting leken te komen. En rust in de stad was goud waard, nu de kooplieden van La Rochelle juist op het punt stonden hun residentie natiegewijs binnen Middelburg te vestigen en er ook onderhandelingen in die zin met de Schotten in het verschiet lagen. Ook baljuw Nicolaas Simonsz. Vacht, van wie als vertegenwoordiger van de landsvorst actie verwacht kon worden, ondernam geen stappen tegen de stoutmoedige rederijks. Toch was hij wel naar Den Haag ontboden geweest om 'mijnen heeren van den Rade (Hof van Holland) te verclaeren den gelegenthey rail den spele dat tot Middelhurch gespeelt was.' Waarschijnlijk heeft Vacht de zaak daar gebagatelliseerd; er werd tenminste verder geen rechtstreeks gevolg aan gegeven.

De houding van de baljuw is zeer begrijpelijk: ketterij was voor hem een echt wespennest gebleken en contacten daarmee hadden gevoelig pijn gedaan. Reeds in 1531 had zijn bemoeienis met Joachim Ditmars hem ellende en geld gekost. En in december 1537 had de Wet van Middelburg twee verdachte linnenwevers, Lodewijk Pietersz. en Jacob Jansz., ontslagen van rechtsvervolging. Het beroep dat Nicolaas Vacht bij de Grote Raad van Mechelen tegen dit vonnis aantekende, eindigde ook ongunstig voor hem. Hij werd zelfs op 29 maart 1539 veroordeeld tot betaling van de gerechtskosten.

Op het moment nu waarop *Den Boom der Schriftueren* in Middelburg werd opgevoerd, was zijn rechtszaak tegen procureur Govaart Gellius, een veel gevaarlijker tegenspeler dan de linnenwevers, nog hangende voor de Grote Raad. De vooruitzichten voor Vacht waren daarbij bepaald somber. Toen dan het optreden van de rederijks dreigde uit te groeien tot een affaire van veel grotere omvang, was voor hem de maat blijkbaar vol. Waarschijnlijk ligt hier de aanleiding tot zijn voortijdige afstand van het baljuwsambt, hoewel zijn herbenoeming voor de volgende jaren reeds geregeld was. Zijn opvolger, Anthonis van Wissekerke, op 28 Augustus officieel aangesteld tot baljuw, trad eerst op 14 september, zes weken na de bewuste feiten, in functie.

Blijkbaar bleef men in Brussel onkundig van het gebeurde. Bij plakkaat van 22 september 1540 werden wel de Gentse spelen verboden, maar het Middelburgse stuk bleek nog onbekend. Pas toen een tweede opvoering in 1542, in Antwerpen ditmaal de

faam van het spel verder verbreid had, werd het in 1546 eveneens opgenomen op de officiële lijst van verboden lectuur van de theologische faculteit van Leuven. Gedurende een halve eeuw behield *Den Boom der Schriftueren* zijn vaste plaats tussen de verboden werken. steeds met de vermelding gespeeld te Middelburg in Zeeland.

De strijd tegen het nieuwe

Op dit punt waren wereldlijke en geestelijke overheid het roerend eens: de nefaste invloed van nieuwgezinde lectuur moest met alle middelen worden tegengegaan. Eensgezind gingen keizer en bisschop die strijd aan. Toen Joris van Egmond, bisschop van Utrecht, in de synodale statuten van 2 oktober 1535 alle contact met werken van Luther verbood. deed hij dat krachtens zijn apostolisch gezag, zich tevens beroepend op de bepalingen in het decreet van de keizer. Toenemende ijver ging hier gepaard met toenemende kennis van zaken. Aanvankelijk waren de keizerlijke plakkaaten op het punt van verboden lectuur vrij vaag: meestal bleef het bij een opsomming van verboden auteurs. Maar geleidelijk aan werden meer titels genoemd en het keizerlijke plakkaat van 29 april 1550 tenslotte, was vergezeld van een complete lijst van nauwkeurig omschreven werken, die op straffe van executie niet gelezen mochten worden. Steeds doelgerichter ook werd getracht de verspreiding van nieuw- gezinde lectuur tegen te gaan. In een poging de stroom van dergelijke werken reeds bij de bron af te snijden, werd zowel van keizerlijke als van bisschoppelijke zijde toezicht op drukkers en boekhandelaars bevolen.

Samen trachtten keizer en bisschop zo de vloedgolf van nieuwgezinde invloeden in te dijken. Was het geschreven woord daarbij een belangrijk aandachtsveld, het gesproken woord werd zeker zo gevaarlijk geacht. Nauwgezet moesten dan ook de pastoors in het oog gehouden worden. Hier lag in de eerste plaats een taak voor de geestelijke overheid. Aanvankelijk was de verontrusting over de orthodoxie van de geestelijkheid in Utrecht niet zo sterk dat ze doorklonk tot in de synodale documenten. De statuten en andere stukken uitgaande van de bisschoppelijke synode van 2 oktober 1535 nemen, zoals dat voorheen ook steeds gebruikelijk geweest was, wel het leven, maar niet de leer van de geestelijken onder de loep.

Hoe heel anders is de toon die Johannes Slacheck, proost en aartsdiaken van de dom van Utrecht, enkele jaren later, op 18 oktober 1539, aansloeg. Zware klachten hadden hem bereikt. Over priesters, die pestiferae doctrinae, *een verderfelijke leer*, inzake heiligenverering, vagevuur, devotiepraktijken en dergelijke aanhingen en die door hun preken het simpel volk misleidden en tot ongehoorzaamheid brachten. Alle geestelijken uit zijn ambtsgebied werden dan ook aangemaand om namen van collega's die zich hieraan schuldig maakten door te geven, opdat hun preekbevoegdheid afgenomen zou kunnen worden. Een algehele visitatie van de parochiegeestelijkheid drong zich op. Deze zuivering van de kerk van binnenuit was een veelomvattende en moeilijke taak. Het kerkelijk apparaat was daar duidelijk niet tegen opgewassen en van bisschoppelijke zijde werd omstreeks de jaarwisseling 1544/1545 een verzoek tot de keizer gericht om assistentie bij deze visitatie, 't welk zij, 'supplianten, niet en sien eenichsins te moegen volbrengen oft in die voers. wecken behoirlick remedieren.' Misschien trachtte men in Utrecht door middel van dit formeel rekest slechts de eer van het initiatief aan zich te houden. Reeds van 18 december 1544 immers dateert een keizerlijke ordonnantie bestemd voor alle wereldlijke gezagsdragers om lijsten van parochiegeestelijken op te stellen met

aantekening van hun bekwaamheid en levenswandel: daarin werd geen enkele zinspeling gemaakt op het verzoek van de bisschop, 'de eerwaardigen vader in Gode, onsen lieve ende getrouwe neve,' zoals dat in voorkomende gevallen geformuleerd werd.

De verhevigde belangstelling voor de rooms-katholieke rechtgelovigheid van de parochiepriesters bracht de verdenking tegen de pastoors van 's-Heer Arendskerke, Kruiningen en Schore en de koster van 's-Heer Hendrikskinderen aan het licht. Cornelis Cornelisz. de Grave en Marinus Jacobsz., de beide pastoors van Kruiningen en Marinus Bernardsz., pastoor van Schore, werden na onderzoek evenwel ongemoeid gelaten. Maar tegen Mathijs Buysmans, sinds kort pastoor in 's-Heer Arendskerke, waren blijkbaar ernstiger verdenkingen gerezen. Hijzelf werd gearresteerd en zijn bezit in beslag genomen. Ook Cornelis Pietersz. Keel, koster in 's-Heer Hendrikskinderen, ontkwam de gevangenschap niet. Beiden werden binnen een tijdsbestek van een halfjaar op bevel van het Hof naar Den Haag overgebracht. Naar Den Haag en niet naar Utrecht. Ondanks het feit dat Karel V op 27 november 1544 ook aan de rentmeesters in Zeeland bevel had gegeven - als ze daartoe het verzoek ontvingen - verdachte geestelijken naar de bisschopsstad over te brengen om daar voor de geestelijke rechtbank te verschijnen. Een aanwijzing te meer hoezeer de balans keizer-bisschop inzake ketterijbestrijding bij de geestelijkheid doorsloeg naar de kant van eerstgenoemde.

Bijzonder argwanend was de houding tegenover hen die de geestelijke stand hadden verlaten. Alleen reeds het feit van hun uittreding of vlucht rangschikte hen in de categorie van de verdachten. Met kennis van zaken en niet langer gehinderd door de distantie die de geestelijke staat meebracht zouden zij immers *hun fenijn spreiden*. Zo verwachtte men dat toch in Brussel en een ware kloppjacht werd soms georganiseerd. Meestal tevergeefs. Een naamloze *uytgelopen cruvsbroeder* uit Goes ontkwam in 1545 via het veer van Heinkenszand aan de rentmeester; ook de priester Marcus van Mechelen, gevlucht uit het franciscanenklooster in Middelburg, bleef in datzelfde jaar spoorloos, ondanks de inspanningen die het Hof van Holland deed om hem in handen te krijgen.

Jan Fusipodius, in 1541 reeds enkele jaren schoolmeester in Goes, had de rentmeester meer hoofdbrekens bezorgd. Deze, een ontvluchte franciscaan, werd in het begin van oktober door vier van zijn voormalige medebroeders gekidnapt, met het doel hem naar zijn klooster terug te voeren. Maar een oponthoud in 's-Heer Arendskerke gaf de Goesenaren de kans Jan uit hun handen te bevrijden. Fusipodius dook onder en werd op last van de Brusselse overheid door de rentmeester gezocht. Tevergeefs evenwel. Ook het keizerlijk plakkaat van 10 december, waarin iedereen aangespoord werd hem in de gevangenis te doen brengen, bleef zonder resultaat. Jan Fusipodius werd niet gevonden.

Govaart Gellius was twee jaar eerder wel gevangen gezet in Middelburg. Deze priester, wegens zijn perverse opiniën, *anclevende de secte Lutheriane* uit Friesland gevlucht, oefende reeds een tijd lang het procureurschap te Middelburg uit, *in't schijntsel als een wairlick (wereldlijk) ende leeckpersoen*. Hij was een man van aanzien in Middelburg en tweemaal moest landvoogdes Maria van Hongarije baljuw Nicolaas Vacht manen hem en zijn vrouw gevangen te nemen. Ongaarne voldeed de baljuw aan haar bevel. Immers, Gellius kende als procureur de juridische wegen en wellicht vreesde hij diens wraak. Terecht, zo bleek weldra. Een beroep op de Grote Raad van Mechelen hergaf Govaart Gellius reeds op 27 september de vrijheid. En het proces om schadevergoeding dat hij tegen de baljuw aanspande, leverde hem zijn ge-

confisqueerd bezit weer op. Over perverse opinies werd met geen woord meer gerept. Integendeel. Gellius diende een aanklacht wegens smaad in tegen Vacht en slechts een uitspraak van de Geheime Raad, tot wie de baljuw ten einde raad een rekest richtte, wist te voorkomen dat hij, die toch enkel maar zijn plicht had gedaan, hiervan de dupe zou worden.

Het is duidelijk dat het initiatief om de geestelijkheid te visiteren en zo nodig te arresteren niet uitging van de wereldlijke gezagsdragers in het gewest zelf.

Uit Brussel kwam voor de rentmeester van Bewesten Schelde het verzoek om lijsten van geestelijken op te stellen en het bevel Fusipodius te arresteren. Uit Brussel ook ontving de baljuw van Middelburg de opdracht Gellius gevangen te nemen onder het bedekte dreigement 'dat wij redene hebben uwer tevreden tzijne'. En het was het Hof van Holland in Den Haag dat de gangen van Marcus van Mechelen en ook van zuster Catharina Laurisdr., overste van het convent van de derde orde in Middelburg, deed nagaan. Gedirigeerd vanuit Brussel konden het Hof, de rentmeesters op het platteland en de baljuwen in de steden zo vrij efficiënt optreden als uitvoerders van de vorstelijke wil. Of ze dat ook altijd deden zal hierna aan de orde komen.

Dit alles betekent niet dat de kerkelijke rechtsorganen volledig terzijde geschoven werden. Als het ging om theologische kwesties kon het wereldlijk gerecht de kerkelijke instanties ook niet negeren. Op verzoek van de landvoogdes Maria van Hongarije, leidde de deken/provisor van Walcheren het getuigenverhoor in de zaak van prior Eustaas. Ook de baljuw van Middelburg arresteerde Gellius niet voordat hij van het consent van de deken verzekerd was. Anthonis van Lalaing, stadhouder van Holland en Zeeland tenslotte, zette Philippe le Fèvre, deken van Zierikzee, aan tot actie tegen de verdachte priester Laureis Lievensz. en hoewel de rechtszaak later in handen van het Hof van Holland werd gegeven, kwam het verlossende woord voor Laureis uiteindelijk toch uit Utrecht.

Concluderend kunnen we zeggen dat de keizer in de strijd tegen onrechtzinnigheid onder de geestelijken omstreeks 1545 de belangrijkste rol speelde en zich daarbij bediende van de kerkelijke rechtsorganen.

Tweemaal zien we een geestelijke verschijnen voor het bisschoppelijk inquisitiegerecht. Cornelis Jansz., pastoor in Brouwershaven en Frans Anthonisz. van Reimerswaal, pastoor te Veere. Beiden waren werkzaam in plaatsen die onder het heerlijk gezag vielen van Maximiliaan van Bourgondië, die in 1540 zijn vader Adolf was opgevolgd. Het is door diens persoonlijk ingrijpen dat heer Frans in staat van beschuldiging gesteld werd en voor de bisschoppelijke inquisitie moest verschijnen. Groot was de verontwaardiging daarover in Veere en een oproer kon ternauwernood worden voorkomen. De verhoren van hen die in de kerk aanwezig waren toen de pastoor, daartoe door de inquisiteur veroordeeld in september 1544, zijn herroeping voorlas, gaven herhaalde malen uiting aan de mening *dat mijnen heere (Maximiliaan) gheen regimente en stelde in de kercke ende ... neyt wel en doet.*

Waar kerkelijke en wereldlijke jurisdictie zich zo intensief op hetzelfde terrein bewogen, waren conflicten en wrijvingen haast onvermijdelijk. Over het doel, het weren van reformatorische invloeden onder de geestelijkheid, bestond bij keizer en bisschop evenwel grote eensgezindheid. De *Formula Reformationis* (1548) van Karel V en de synodale statuten van 1549, waarbij bisschop Joris van Egmond de keizerlijke maatregelen bekrachtigde, beoogden hetzelfde: *de kerk zuiveren van bestaande misstanden*. Een binnenkerkelijke Hervorming waardoor ketterse bewegingen minder kans zouden krijgen. De Contra-reformatie was begonnen.

Tweemaal jaarlijks werden nu de keizerlijke plakaten afgekondigd. Niemand bleef in

het ongewisse over de steeds strengere sancties die tegen nieuwgezinden getroffen zouden worden. De opgelegde straffen werden zoals gebruikelijk in het openbaar voltrokken, in de hoop dat de omstanders door dit schouwspel tot nadenken gebracht zouden worden.

Daarom moest Anna Barendsdr. in de zomer van 1534 op de markt van Middelburg op het schavot gesteld worden met een bord op haar borst, waarop met grote letters geschreven stond: *Hier stae ick, overmits dat ick irreverenteliken (oneerbiedig) gesproken hebbe van de wairde moeder Goids Marie.*

Daarom ook werd koster Cornelis Pietersz. Keel van 's-Heer Hendrikskinderen tijdens een marktdag in februari 1546, terwijl er veel volk op de been was, een uur lang in Goes aan de kaak gesteld. Om de aandacht nog sterker op zijn misdrijf - het lezen van een verboden catechismus - te vestigen, werd dit bewuste boek in het openbaar verbrand. Eigenlijk had Cornelis, *na rigeur van den placcaten*, zelf op de brandstapel moeten staan. Zijn goede naam en faam bewoog de Geheime Raad, die door het Hof van Holland over zijn geval geconsulteerd werd, evenwel tot strafverzachting.

Pauwels Herrentsz., leemplecker uit Sommelsdijk, trof een ander lot. Hij werd op 7 december 1540 wel verbrand wegens zijn kwaad gevoelen van het sacrament des altaars en de instellingen der heilige kerk,

Welke uitwerking hadden de repressiemaatregelen op de bevolking? In de eerste plaats stellen we vast dat de sympathie uitging naar de vervolgd. Smadelijk werd gesproken over de ordonnanties en plakaten van de keizer. Voortvluchtige priesters kregen hulp. Gelein Pappegaye uit Goes vermaakte het geestelijk gewaad van een kruisbroeder in 1545 tot een *waerlijck habite* (wereldlijke kleding) en Germaan Adriaansz., kuiper in Heinkensand, bood hem onderdak en andere hulp bij zijn vlucht.

Marcus van Mechelen kreeg in 1544 een gastvrij onthaal in *De drie zwaenen* in Middelburg, terwijl de waardin, Geertruid Gerritsdr., toch volledig op de hoogte was van zijn verleden. Drastischer uitingen van sympathie, overslaand in haat tegen de gevestigde kerk, komen we ook tegen. Toen Jan Fusipodius, wachtend op overtocht in 's-Heer Arendskerke, door Goese burgers uit handen van zijn ontvoerders werd bevrijd, gebeurde dat niet al te zachtzinnig. *Par force, violement, avec plusieurs insolences*, schreef de rentmeester van Bewesten Schelde naar Brussel. Zo werd de kapmantel die hem onherkenbaar moest maken ter plaatse verbrand.

Het treffendste voorbeeld in dit opzicht vormt het groot tumult tijdens de misviering te Veere in Augustus 1544 toen pastoor Frans Anthonisz. verplicht werd zijn Evangelische overtuiging te herroepen. Met stenen en bijlen waren sommigen de kerk binnengekomen. De haat tegen de geestelijkheid barstte los in kreten als: *Ghij papen, ghij verbruyde papen*, en toen de prior van Vlissingen zich verhief, klonk het: *Godt schenne den munninck. Godt gheve hem de pestelencie. Skiet doot den munninck.*

Wat besluiten we nu hieruit? Sympathie voor de underdog, collectieve afkeer van "hogerhand", vijandige gezindheid tegenover de geestelijkheid: het zijn zeker niet uitsluitend uitingen van een positief-reformatorische instelling. Het verraadt wel dat de bodem voorbereid was waarin een Hervorming kans van slagen had.

De Doperse beweging

In alle stilte leefden ondertussen hier en daar Doperse gelovigen voort. De schokgolven veroorzaakt door het Munsters avontuur en de daaruit voortvloeiende vervolging waren wat tot rust gekomen en een nieuw Jeruzalem, lokaliseerbaar op de landkaart, wenkte niet meer in dezelfde mate als voorheen." Het objectief van de

Dopers lag in deze jaren dicht bij huis. In de eigen omgeving streefden zij ernaar het discipelschap van Christus waar te maken en in broederlijke gemeenschap met gelijkgezinden een gemeente te vormen waarin het Nieuw-Testamentisch ideaal zou herleven. De verwachting van een spoedige wederkomst van Christus raakte in hun kringen op de achtergrond; de doop - in deze generatie meestal nog herdoop - als teken van toetreding tot de gemeente werd het centrale punt in hun geloofsbeleving.

Deze theologische verschuiving, waartoe in de eerste plaats Menno Simons' geschriften in belangrijke mate hadden bijgedragen, bracht gevolgen mee voor de plaats van de Dopers in de samenleving. Wie behoorde tot deze gemeente Gods werd geacht de zondige wereld te mijden. Dopers leefden daardoor in een eigen subcultuur: kleine maar hechte groepen die zo weinig mogelijk trachtten op te vallen. *Camervolck* werden ze in 1560 te Veere spottend genoemd.

Ondanks benauwende omstandigheden bleven na de terechtstellingen van het midden van de jaren 1530 Doperse kernen bestaan. Tot in 1539 werden er te Zierikzee mensen gearresteerd omdat ze verkering hielden met personen, verdacht van ketterij. Het betreft hier wel degelijk Dopers: een van hen was *Elisabeth Andriesdr.*, weduwe van Adriaan Jorisz. smid, onthoofd in 1536.

5. MARTELAREN VANWEGE DE LEER VAN LUTHER

Een groot aantal personen zijn gemarteld en gedood, alleen om het feit dat ze de *nije leere* van Luther aanhingen. De meeste daarvan woonden in Vlaanderen en Brabant. Een aantal van hen zijn onder andere beschreven in:

Het MARTELARENBOEK, beschreven door Adrianus Haamstedius
DE DAGERAAD VAN DE REFORMATIE IN VLAANDEREN (1520-1565) door
Johan DECAVELE.

ANTWERPENS MARTYROLOGIUM. Overzicht van de meeste martelaren in
Antwerpen die om hun geloof geëxecuteerd zijn

GELOOFSVERVOLGING EN DOODSTRAF IN ANTWERPEN. Bijzondere
geloofsgetuigenissen van martelaren.

Deze documenten zijn beschikbaar bij www.theologienet.nl rubriek: Kerkgeschiedenis

Martelaren in de Noordelijke Nederlanden behoorden kerkelijk bij Lutheranen of de Wederdopers. Dr. C. Rooze-Stouthamer, Hervorming in Zeeland, heeft aangetoond dat de meeste martelaren die in Zeeland (het latere Zeeuws-Vlaanderen niet meegerekend) bekend staan, behoren bij de Wederdopers.

Hieronder volgen enkele martelaren die vanwege de leer van Luther geëxecuteerd werden.

Een landbouwer te Zierikzee, 1536

Jezus Christus, onze enige Zaligmaker, dankte Zijn hemelse Vader, *dat Hij Zijn goddelijke wil voor de wijzen en de verstandigen verborgen hield, en de kinderen openbaarde*. Aldus heeft de Heere ongetwijfeld wat naar de wereld veracht is verkoren, zoals Paulus zegt, opdat Hij daardoor de machtigen en wijzen zou beschaamd maken, zoals wij dagelijks in vele voorbeelden zien.

In Zeeland woonde een eenvoudig landbouwer, die gevankelijk naar Zierikzee gebracht werd, omdat hij niet wilde geloven, *dat in het misbrood waarachtig God en mens was*. Hij hield deze ware mening zo vast, dat hij in geen dele daarvan was af te brengen. En, ofschoon hij een ongeleerd man was, versterkte God de hemelse Vader hem aldus, dat hij op generlei wijze aan de valse en bedrieglijke woorden der mispriesters en monniken gehoor gaf.

Om die reden werd hij eindelijk tot de vuurdood veroordeeld, en naar het galgenveld gevoerd. Hier was een Jacobijner monnik, die hij om zijn pluimstrijkerij en dwaze praatjes een *ekster* noemde, zeer bezig met zijn afgodisch kruis en andere beuzelingen hem te kwellen; maar, onder dat alles riep hij voortdurend de Heere aan, en bad onophoudelijk: "Vader, Vader, hemelse Vader!"

Hij werd aan de paal geplaatst, terwijl men een zakje met buskruit gevuld, aan zijn hals hing. Vervolgens zette de beul een paar bossen stro, omdat daar niet veel hout te vinden is, om zijn lichaam, en stak dat aan. Alzo gaf deze goede man zijn leven over en bezegelde met zijn dood de waarheid, welke hij in zijn leven had beleden.

Wie is er toch onder alle wijze, hooggeleerde, kloekzinnige leraren, die de waarheid door hun groot vernuft beter gevonden heeft, dan deze man in zijn eenvoud? Hun verstand was in ijdelheid veranderd; maar deze man bezat door de genade des Heeren de kennis van God, en daarom verwierp hij de blinde, dode en stomme afgod. Hij wist, dat Christus zit aan de rechterhand van Zijn Vader in de hemel, en daarom geloofde hij hen niet, die roepen: *Hier is Christus en daar is Christus*.

O, God, dat de mensen nog zo blind zijn en het brood of de ouwel voor hun God

houden! Dat leren ons toch de katten, muizen en honden wel anders. Het zou toch wel een arme dwaas veel minder een God moeten zijn, die zich door deze dieren zou laten verslinden. *Verlicht hun ogen o Heere!*

Johannes Pistorius, van Woerden, 1525

Johannes de Bakker, of Pistorius, van Woerden, in Holland, was uit aanzienlijke ouders geboren, en overtrof van zijn jeugd af in deugd en eerbaarheid des levens allen, die van zijn leeftijd waren. Reeds op 12-jarige leeftijd zong hij, daar hij een zeer heldere stern had, in de hoofdkerk te Utrecht, volgens de gewoonte van die dagen, met de hogere geestelijken, en stond hij het college der priesters in hoog aanzien. Nadat hij die jaren van zijn leven zo had doorgebracht, en zijn stem begon te verzwakken, wilden de priesters hem nauwelijks ontslaan, om tot zijn studiën, die hij enige tijd vaarwel had gezegd, ja, bijna verlaten, met een bijzondere lust terug te keren. Tot onderwijzer had hij later meester Johannes Rhodius, een zeer beroemd opziener over het college van Hieronymus, een geleerd en tevens vroom man, die hem naarstig onderwees in de geboden der godsvrucht en de ware godsdienst, alsmede in de beginselen van zijn aanstaand ambt. Al spoedig werd deze leerling met zijn onderwijzer gehaat, daar men hem beschuldigde de gevoelens van Luther te zijn toegegaan. In deze tijd namelijk openbaarde zich de Evangelische waarheid reeds, en om die te bevorderen, reisde bovengenoemde Rhodius dikwerf naar Duitsland. De goede vader van Pistorius maakte zich voor de ondergang van zijn zoon zeer bevreesd, aangezien het vermoeden, dat hij de *leer van Luther* voorstond, dagelijks meer en meer toenam. Hij riep hem daarom uit de school naar huis, en beval hem nevens hem het koster ambt waar te nemen. In deze betrekking liet hij niet na de lof van het meer en meer helder schijnende Evangelie hij alle gelegenheden zijn medeburgers in te scherpen, en vele nieuwe planten tot Christus te leiden.

Van daar werd hij, om zijn verstand nog meerder te verrijken, naar Leuven gezonden, en aan Erasmus, de roem van Holland, aanbevolen, met wie zijn goede vader vroeger samen had gewoond, en in zijn jeugd veel had omgegaan, aangezien zij in één school waren onderwezen. Het was verwonderlijk te zien, hoezeer Pistorius in korte tijd in kennis toenam. Doch de vader, die meer zag op het voordeel, dat hij door zijn zoon behalen kon, dan op diens studiën, overlegde hij zichzelf, hoe hij het best van zijn zoon partij kon trekken. Hij zond hem daarom naar Utrecht, om hem als dienaar in de godsdienst te laten wijden.

De goede jongeling werd gedwongen, zich naar de wil van zijn vader te schikken, het leven der geestelijken aan te nemen, en de gevoelens van Luther af te zweren, wat hij in die tijd deed, voorzover de christelijke eenvoudigheid geen sekten kende. Evenals deze levenswijze Pistorius niet behaagde, betuigde hij ook hij herhaling, dat hij tot de slavernij van deze kerkelijke bediening was toe getreden alleen om zijns vaders wil, of om in dit leven er zich op te kunnen toeleggen de catechismus te beoefenen, zoals hij dit dan ook met groten ijver in zijn vaderland heeft gedaan. Daar het gerucht hiervan dagelijks toenam, werd hij spoedig daarna te Utrecht geroepen, om zich daarover te verantwoorden. Maar, aangezien hij de lagen bemerkte, welke men hem legde, weigerde hij in de vergadering der kwaadwilligen te verschijnen. De priesters van het college te Utrecht deelden de verachting, die Pistorius der vergadering toedroeg, aan het hof van Holland mee. Aangezien deze aanklagers daar geloof vonden, werd hij met een van zijn medebroeders door de gouverneur van het slot te Woerden gevangengenomen. Terwijl echter zijn tegenpartijders, uit vrees voor de burgers, zoals men meent, hen niet langer van ketterij beschuldigden, en wel in deze plaats, waar zij

alles naar hun wil konden doen buigen, gebeurde het, dat, toen zijn metgezel door bloedgang werd aangetast, Pistorius, om de besmettelijke ziekte werd ontslagen uit de gevangenis, onder belofte, dat hij zich ten allen tijde aan het rechterlijk onderzoek zou onderwerpen. De geestelijken te Utrecht waren wrevelig dat deze prooi aan hun handen ontgaan was, en wisten door hun scherpe bedreigingen het zover te brengen, dat beiden een vrijwillige ballingschap aannamen. Uit liefde tot de ware godsvrucht gingen zij naar de gemeente te Wittenberg, in Saksen. Na drie maanden op deze reis doorgebracht te hebben, keerden zij weer naar hun vaderland terug. Toen die van Utrecht dit vernamen, riepen zij hen op nieuw voor hun gericht, teneinde hen van ketterij te zuiveren. Eindelijk werd hun bevolen naar Rome te reizen, en gedurende drie jaren buiten hun vaderland te blijven. Pistorius minachtte dit vonnis, en wilde geen voetbreed uit het stadje wijken, en nog minder volbrengen, wat hem gelast was.

Hierdoor werden zijn tegenstanders nog meer op hem verbitterd, zodat zij besloten hem te zullen doden, zo spoedig zij hem ergens onder hun gebied konden betrappen. Aan een overste der ruitery werd de last opgedragen, zulk een ongehoorzaam mens en oproermaker gevangen te nemen en te Utrecht te brengen. Ondertussen hield Pistorius zich buiten het gebied van Utrecht op, doorreisde geheel Holland, en versterkte voortdurend de broeders en gemeenten, die tot eer valt de Heere vergaderden. Te Delft bezocht hij, met grote bereidwilligheid mij, en Cornelius Hondius, een zeer kundig rechtsgeleerde, die ook met mij, omdat hij zich tegen het monnikenleven verklaard had, gevangen zat, en gaf ons door zijn toespraken een groot bewijs van godzaligheid. En, opdat deze goede man, wat hij leerde ook door daden zou bewijzen, wat zij echter voor ketterij verklaarden, trad hij, ofschoon hij priester was, in het huwelijk. Na zijn huwelijk bediende hij de mis niet meer, verliet de geestelijken stand, en het zich de kruin niet meer scheren. Ja, deze pas gehuwde achtte het niet beneden zich allerlei slaafse arbeid te verrichten. Nu eens was hij aan het bakken, dan weer aan het graven; op een anderen tijd werkte hij op het land, al naar ieder zijn hulp vroeg. Intussen hield hij zich ook bezig met de verkondiging van het Woord in de huizen, en bekleedde met naarstigheid het ambt van Evangelisch predikant, zodat het bleek, dat hij er een gewetenszaak van maakte, de minsten tijd in ledigheid door te brengen.

Terwijl hij zijn tijd met deze zaken, gelijk reeds gezegd is, ten goede besteedde, geschiedde het, dat de paus van Rome zijn rijk, dat dreigde teniet te gaan, ja reeds aan het zinken was, door nieuw uitgevonden aflaten, zoals men die noemt, zocht staande te houden. Deze aflaten werden nu niet meer, zoals vroeger, verkocht, maar tegen het gebruik om niet de boetvaardigen en die de mis bijwoonden in de hand gestopt. Toen deze aflaten ook in het stadje Woerden werden gebracht en aangeplakt, verzette zich deze martelaar daartegen als een muur voor het huis Israëls. Gelijk deze goede man de overleggingen van de satan bekend waren, zag hij ook spoedig de bedoelingen en bedriegerijen van de antichrist in. Hij begaf zich daarom naar de biechtkamer, en, o goede God! met welk een goede gesteldheid des harten ontdekte hij het bedrog van de aflaten. Teneinde velen tegen deze koophandel te stemmen, en hen voor het bedrog van deze aflaten te bewaren, nam hij geen geld aan, zoals gewone priesters doen, van hen die hij hem ter biecht kwamen. Hij maakte er zijn werk alleen van, om hij ieder de beginselen van de godsvrucht en van de christelijke godsdienst in te planten, de zwakke gemoederen in Christus te versterken en de geschokte gewetens door het Evangelie van Christus rust te schenken.

Ten gevolge daarvan liepen de burgers met grote scharen tot Pistorius, waardoor de inkomsten van de gewone priester zeer verminderden. Deze werd daarover met wrevel vervuld, en wendde zich hij herhaling tot de overheid met het verzoek, zulk een mens, die het heilig sacrament, de openbare gebeden en het gezag van de paus verachtte, uit

de heilige kerk te weren. In weerwil daarvan, werd de vromen martelaar door de broeders verzocht, dit godvruchtig begonnen werk niet te staken, opdat de koophandel van de paus dagelijks zou verminderen. In deze tijd bediende hij eens de mis, en liet eenmaal zijn hoofd scheren, en deed dit, omdat hij meer zag op de liefde en de tegenwoordige omstandigheden des tijd, dan om aan verkeerde hartstochten en begeerten toe te geven.

Dit was de laatste en vierde mis, die hij als priester in drie jaren tijd bediende. Intussen, toen de huurling, de oude priester, gestorven was, veroorzaakte de roomse priester, die in zijn plaats gekomen was, een nieuw treurspel. Pistorius werd namelijk voor het stadsbestuur geroepen, en bevolen zijn zaak te verantwoorden. Daar werden hem vele vragen gedaan betreffende het pausdom, het vagevuur en de besluiten der kerkvaders. Met een spreuk bracht hij hen tot zwijgen, en betuigde dat God tevergeefs wordt geëerd door geboden en instellingen van mensen. Hij zelf riep enige priesters samen, en wel ten getale van drie, die over zijn huwelijk zouden oordelen. Onder deze was er een, die, eer men tot het onderzoek overging, het voornemen en de rechtschapen handelingen van de nieuwe pastoor (Pistorius) bespote en hem vroeg op wiens order hij in een vrije stad zulk een oproer verwekte.

Doch, daar hij van de opperste rechter daartoe geen last had bekomen, ging hij beschaamd heen, en werd ook de vergadering opgeheven. De volgende dag nam hij van het Bestuur van Woerden een schriftelijk bewijs van het gebeurde, en zo bracht deze onbeschaamde lasteraar alles, zo hatelijk als hij slechts kon, aan het Hof van Vrouw Margaretha over.

Op haar bevel werd Pistorius daarna weer gevangen genomen, en naar 's Gravenhage, zijn vaderstad, overgebracht, onder geleide van vier gerechtsdienaren. Op deze reis had hij nu en dan goede gelegenheid om te ontvluchten, doch hij beproefde dit nochtans niet, en betrad zelfs niet vreugde de gevangenis te, 's Gravenhage. Het gerucht hiervan, nieuw als het was, kwam, terwijl ik in de Latijnse school werkzaam was, Mij ter oor, en terstond nam ik de pen ter hand, en begon een verantwoording voor de gevangen broeder op te stellen, waarin ik zijn zaak, die rechtvaardig, en duidelijk te verantwoorden was, poogde voor te staan en te verdedigen, terwijl ik niet wist, dat ook mij, ten gevolge daarvan, het lot van in de gevangenis te geraken, boven het hoofd hing. Drie dagen daarna werd ook ik in dezelfde gevangenis gestoten, omdat ik door de kuiperij van de monniken verraden was, wier orde ik in mijn geschrift had afgekeurd. Met stilzwijgen ga ik het zeer aangename verkeer met deze man voorbij; en terwijl ik hier was, heb ik, bijna steelsgewijze, beschreven, wat hij mij meedeelde, vooral wat hem van de inquisiteurs bejegende, wat ik in de volgende samenkomsten getrouw zal verhalen.

Dit eerste onderzoek, waarin enige punten van minder belang zijn voorbij gegaan, had plaats op de 14de Juli in het jaar onzes Heeren 1525.

(Daarna volgden een groot aantal uitpersende verhoren, maar alle zonder resultaat.)

Eindelijk, toen nu de drogredenaars en de schaar der tegenstanders zagen, dat zij in het geheel niet vorderden, met welke soort van wapenen zij ook de zeer standvastige martelaar aanvielen, zochten zij, die overwonnen waren, hem te overwinnen door de vuurdood. Er werd een hoop hout aangebracht en de gevangene werd de dood aangezegd, welke boodschap hij met een bewonderenswaardige en zonderlinge blijdschap van het hart ontving. De gehelen nacht hield hij zich met heilige overdenkingen en het lezen der Schrift bezig, en bracht ook enige tijd door met slapen. Des anderen daags zaten op stoelen, die met fluweel waren bekleed, op een hoge stellage, die voor het Prinsenhof was opgericht, opdat zij van ieder konden gezien

worden, aan de een zijde de heer Montigny, Graaf van Hoogstraten en de gehele Raad van Holland. Aan de andere zijde zaten, insgelijks naar zekere volgorde, de heer Ridderus, dienaar van de bisschop, een Dominikaner. Hij hem zaten drie abten, zeer ongeleerde, maar fraai gekapte mannen. Op hen volgden de godgeleerden van de inquisiteurs of kettermeesters. In het midden van de stellage stond een predikstoel, waarop zeer luid, met een schreiende stem, riep of liever schreeuwde, een Franciscaner van Leiden, een man, die blind was, zowel naar lichaam als naar ziel. Deze poogde, op zeer hevige wijze, door zijn haat tegen de ketterij, voor het omstaande volk de tegenstrijdige redenen, zoals hij zei, van onze martelaar te verzwaren. Toen hij nu kwam aan het artikel, betreffende het huwelijk der priesters, ontkende hij, dat Pistorius om het bijslapen hij de vrouw werd veroordeeld; maat, dat hij met recht gestraft werd, omdat hij staande hield, dat daarin geen misdaad of schuld was gelegen.

Toen deze predicatie, niet minder goddeloos dan dom, geëindigd was, keerde Pistorius zijn aangezicht naar het volk, en begon zijn verantwoording onverwachts op de volgende wijze: "Ziet," zei hij, "mijn lieve broeders, met welk een geweld de antichrist zijn rijk staande zoekt te houden."

Daar hij voorgenomen had veel tot het volk te spreken, wilde hij zijn rede vervolgen doch Klaas van Damme de voornaamste gerechtsdienaar, trok hem, die gereed was zijn zaak te verantwoorden, op zeer onwaardige wijze terug, en dreigde hem in het openbaar, dat, wanneer hij niet zweeg, men hem met een stuk hout de mond zou snoeren. Het hart van de omstanders werd over dat woord zeer ontsteld, doch de vrome man betoonde zich der tirannie van de goddelozen gehoorzaam, als een lam, dat ter slachting bestemd is.

Hierna werd hij door de dienaar van de bisschop, Jakobus Ridderus, tot de wereld teruggedreven, wat zij ontwijden noemen; want, volgens de gewone plechtigheden, werd hij van alle priesterlijke sieraden beroofd, veracht en als een schouwspel voorgesteld. Toen het kerkelijk gewaad hem werd uitgetrokken, legde hij dat als een vervloekt voorwerp af en zei: "Nu gelijk ik veel beter christen in deze mijn, hoewel wereldlijke, kleding dan daar even." Daarna werd hem een geel doch kort kleed om het lichaam geworpen; en toen men dit om het lijf schikte, zei hij: "Welaan, dit kleed zal tot een bespotting zijn met Christus; het is zeer goed." Op zijn hoofd plaatste men ook een hoed met oorlappen, van dezelfde kleur, opdat allen, die hem zagen, hem voor een zot zouden houden.

Met dit vreemde en nieuwe kleed bedekt en geacht als een uitvaagsel der wereld, luisterde hij met een vrolijk en opgeklaard gelaat naar het doodvonnis, door de secretaris voorgelezen. Daarna haastte hij zich ter dood te gaan, en geleeke meer op iemand, die een ander ter dood leidt, dan op een die ter dood geleid wordt. In zijn wezen bespeurde men de vroegere vriendelijkheid, en in zijn gezicht dezelfde uitdrukking tot aan het einde zijns levens. Toen hij voorbij de gevangenis ging, wekte hij zijn medegevangen broeders met luider stem tot het martelaarschap op, zeggende: "*Zeer lieve broeders, ik heb nu mijn voet gezet op de dorpel van mijn martelaarschap; wees goedsmoeds, als kloekmoedige krijgsknechten van Christus, opgewekt door mijn voorbeeld. Bescherm de Evangelische waarheid voor alle miskennis.*"

Deze woorden namen zij met volle toestemming en vreugde aan, terwijl er een openbaar geroep en gejuich opging. Zijn martelaarschap vereerden zij daarna met kerkelijke gezangen, en hieven, terwijl de vijanden van Christus intussen op de tanden knersten, deze lofzangen aan: *Te Deum Laudamus &*, dat is: "*O God, wij danken U, enz.*", "*Certamen magnum, etc.*", dat is: "*Een grote strijd, enz.*" "*Et o beata sanctorum Martyrum, solemma, &*, dat is "*Heil zij de strijd der vrome martelaren, enz.*"

Zij, te weten, deze goede mannen, de monnik Bernardus, Gerardus Vormer en Willem van Utrecht, hielden niet met zingen op, totdat deze onze martelaar zijn geest aan God had overgegeven. Op hetzelfde ogenblik dat men de martelaar zag sterven, hoorde men ook het einde van hun gezang. Dit triomflied bracht de gemoederen der vervolgers zozeer in beweging, dat des anderen daags hetzelfde vonnis op hen zou toegepast zijn, indien niet alle tegenstanders, door de buitengewone standvastigheid van de martelaar, te midden der pijnigingen, zozeer ontsteld waren geweest.

Toen de martelaar op de brandstapel geklommen was, bejegende hij de scherprechter, die voor hem op de knieën viel, en, als naar gewoonte, bad, dat hij de dood, die hij hem zou aandoen wilde vergeven, zeer vriendelijk, sprak hem met het woord van broeder aan, en liet hem met beleefdheid gaan, terwijl hij hem de voorzegging herinnerde, die hij het jaar tevoren te Haarlem aan hem gedaan had. Hij had die namelijk voorzegd, dat zijn hart hem zei, dat ook hij eenmaal, omwille van het evangelie, in de handen van de scherprechter zou vallen. Als hij nu dichter bij het vuur gebracht werd, ontblootte hij zelf zijn borst voor de scherprechter, opdat deze het buskruit daarop zou strooien. Toen hij op de bank klom, drukte hij zijn rug tegen de paal. Het is niet te zeggen, toen hij gevoelde dat de scherprechter de straf verhaastte, hoe triomferend hij de dood de overwinning ontzei, zeggende: "Dood, waar is nu uw prikkel? Hel, waar is nu uw overwinning? De dood is verslonden tot overwinning door Christus."

Als hij zag dat de scherprechter hem worgen wilde, deed hij zelf de strop, waarmee hij zou geworgd worden, met zijn handen om de hals vast. Daarna sloeg hij zijn ogen naar de hemel en zei: "Heere Jezus, vergeef het hun, want zij weten niet, wat zij doen." En terwijl de scherprechter hem worgde, zei hij: "*O Jezus Christus, Zoon van God, gedenk, mijner, ontferm U mijner!*"

Toen hij dit gezegd had, was hem de spraak benomen. Na het plegen van het wreedste geweld en de pijniging door de verwurging, werd er geen beweging der leden, geen schudden van het hoofd, geen draaien der ogen, zoals veelal plaats heeft, hij hem opgemerkt, wat inderdaad wel der vermelding waardig is.

Men zou gezegd hebben, dat deze onze martelaar in een geruste slaap gevallen was, zoals ook geschiedde; want hij leeft nu met Christus, ontheven van alle ellende, Die van de belijdenis van de naam van Christus af tot in de dood niet van hem geweken is. *Die kracht wil ons ook tot de dood verlenen die God, Die boven alles te prijzen is tot in eeuwigheid.*

Wendelmoet Klaasdochter

Wendelmoet Claesdr., ook bekend als Weynke Arisdr. van Monnickendam (geb. Monnickendam ? – geëxecuteerd Den Haag 20-11-1527), op beschuldiging van ketterij veroordeeld tot de brandstapel.

Vanaf het jaar 1524 waren er tekenen dat er in Monnickendam '*Lutherse*' conventikels gehouden werden. Op deze bijeenkomsten lazen en bespraken leken de bijbel. De stad kreeg in die jaren zelfs de bijnaam 'Lutherdam'; Wendelmoet moet hierin een toonaangevende rol hebben gespeeld.

In april 1527 meldde de Raad van het Hof van Holland aan de stadhouder dat er in Monnickendam een monnik met ketterse ideeën had gepreekt en dat hij na zijn preek een vrouw had bezocht die daar gevangen zat vanwege haar 'kwade opiniën'. Dit moet Wendelmoet Claesdr. zijn geweest. Nog diezelfde maand kwam een deurwaarder uit Den Haag haar uit Monnickendam halen. Zij werd per schip en wagen naar Den Haag gebracht,

waar zij op 2 mei werd opgesloten in de Gevangenpoort. Tijdens het verhoor gaf zij te kennen, *liever te willen sterven dan zich te bekeren (tot het Roomse geloof)*.

Op 25 mei gaf landvoogdes Margaretha van Oostenrijk persoonlijk de opdracht dat 'la femme de Monnickendam' voor twee maanden op water en brood gezet moest worden. Aldus geschiedde. Na ruim een maand – op 9 juni – werd 'Willemptgen Arisdochter van Monneckendam, Lutheriane, die kwalijk gevoelde van het heilig sacrament' (aldus de rekening van het vervoer), overgebracht naar het slot te Woerden, waar zij op andere gedachten moest komen.

Na 157 dagen in Woerden te zijn vastgehouden werd Wendelmoet Claesdr. op 14 november weer naar Den Haag teruggebracht, om daar opnieuw te worden verhoord. Het juridische verslag van dit verhoor is niet bewaard gebleven, maar direct na haar dood is een boekje gedrukt in Antwerpen waarin het verhoor uitvoerig werd beschreven. Het boekje circuleerde al in 1528 in diverse steden.

Op de 15de November, in het jaar onzes Heeren 1527, werd Wendelmoet Klaasdochter, een weduwe, van Monnikendam, in Holland, van het slot te Woerden gevankelijk te 's Gravenhage gebracht, terwijl zeventien dagen daarna de graaf van Hoogstraten, stadhouder van Holland, om harentwil mee te 's Gravenhage aankwam.

De volgende dag werd zij voor de stadhouder en de gehelen raad van Holland gebracht, waar zij de waarheid vrijmoedig in het openbaar beled.

Toen men haar tot herroeping vermaande, en bedreigde haar te zullen verbranden, wanneer zij zich niet bekeerde, antwoordde zij: "Wanneer u de macht van boven gegeven is, ben ik bereid om te lijden." Toen zei een hunner tot haar, dat zij daarom de dood niet vreesde, omdat zij die nog niet ondergaan had, waarop zij antwoordde: "Dat is zeker waar; ik zal ook de dood nimmermeer smaken, want Christus zegt: "Zo iemand Mijn woord bewaart, die zal de dood niet zien in eeuwigheid."

Toen men haar aangaande het sacrament, waarom zij inzonderheid gevangen genomen was, vroeg, wat zij daarvan dacht, zei zij: "Ik houd uw sacrament voor brood en meel en wilt gij het voor uw God houden, dan zeg ik u, dat het uw duivel is."

Aangaande de heiligen zei zij, *dat zij geen anderen Middelaar of Voorspraak kende dan alleen Jezus Christus, Die aan de rechterhand des Vaders zit en voor ons bidt.*

Als men haar, daar zij hardnekkig haar mening staande hield, andermaal aanzegde, dat zij sterven moest, en dat het goed zou zijn, wanneer zij zich daartoe met een oprechte biecht voorbereidde, antwoordde zij, dat zij nu reeds gestorven was, maar dat de Geest in haar leefde, want zij was in Christus, en Christus was in haar; dat zij hij de Heere Christus gebiecht had, Die al haar zonden had weggenomen. Niettemin vroeg zij, wanneer zij iemand vertoornd had, dat men dit haar dan vergeven wilde.

Toen zij daarna weer naar de gevangenis geleid was, werd zij intussen door velerlei mensen bezocht en aangevochten. Onder anderen kwam er een eenvoudige vrouw tot haar, beklagde haar en zei eindelijk: "Kunt gij toch niet denken, wat gij wilt en stilzwijgen, dan zoudt gij niet behoeven te sterven."

Daarop antwoordde Wendelmoet: "Lieve zuster, het is mij bevolen te spreken, en ik word er toe geroepen, zodat ik niet zwijgen mag."

's Zondags morgens bracht men haar op het Hof, waar haar weer werd aangeraden, dat zij zou herroepen; maar zij antwoordde zeer vrijmoedig en zei: "Ik blijf hij mijn Heere mijn God, en ik zal van Hem niet afwijken in leven noch in sterven."

De deken van Naaldwijk, ondercommissaris of inquisiteur of kettermeester, las vervolgens het vonnis, aangezien zij bevonden was niet op de rechte wijze in het heilige sacrament te geloven, en daarin volhardde, werd zij als een ketterse veroordeeld en overgeleverd in de handen van de wereldlijken rechter, die echter

verklaarde en betuigde, dat hij niet toestemde in haren dood.

Daarna verliet hij als geestelijke de raad, daar hij in bloedige zaken niet oordelen mocht. Vervolgens las de kanselier haar vonnis, hetwelk inhield, dat zij tot as zou worden verbrand, en haar bezittingen zouden in beslag genomen en verbeurd verklaard worden.

Nadat zij onophoudelijk door een monnik gekweld werd, om het kruis te kussen, of te vereren, wat zij echter van haar stiet, betrad zij met een opgeruimd gemoed en onveranderd aangezicht het schavot, waar zij door de scherprechter werd geworgd, terwijl zij haar ogen zo zedig neersloeg, alsof zij in slaap gevallen was.

Toen zij zich niet verroerde en de geest gegeven had, ontstak men het vuur en verbrandde haar, hetwelk geschiedde op de 20ste November in het jaar onzes Heeren 1527.

INDEX 10 BOEKEN OVER DR MAARTEN LUTHER EN ZIJN REFORMATIE

Deel 1. BIJZONDERHEDEN UIT LUTHERS LEVEN

VOORWOORD

1. Chronologisch overzicht van Luthers leven
2. Overzicht van Luthers leven en werk volgens Chr. Encyclopedie
3. Kort overzicht van de Reformatie in Duitsland, 1517-1555
Dr. G.P. van Itterzon
4. LUTHERS WERK EN DE LANDKERKEN VANAF 1531;
door Vitus Lodewijk von Seckendorf
5. LUTHERS ZALIG EINDE
6. DE LANDSKERKEN NA LUTHERS DOOD

Deel 2. CATHARINA VON BORA. LUTHER, ZIJN VROUW EN GEZIN

- I. EERSTE BOEK. De jonkvrouw
- II. TWEEDE BOEK. De huisvrouw
- III. DERDE BOEK. De weduwe

Deel 3. LUTHERS VERBLIJF OP DE COBURG TIJDENS DE RIJKSDAG TE AUGSBURG

Historie naar aanleiding van brieven geschreven door Maarten Luther vanaf de Coburg, 1530

INHOUD

- II. Overzicht van de [Rijksdag te Augsburg](#) 1530
- III. Luthers verblijf in het kasteel Coburg
- IV. Opdracht van de Keurvorst Johann van Saksen aan de godgeleerden
- V. 48 Brieven van Luther
Onderhandeling van de theologen over de Confessie
25 juni Voorlezen van de Confessie op de Rijksdag
Melanchtons twijfel en toegeeflijkheid tijdens onderhandeling
Vervolg onderhandeling Rijksdag
Luthers inzicht over de onderhandeling
Vastgelopen onderhandelingen
Bedrog van de tegenpartij
- VI. De Rijksdag gesloten
- VII. Luthers preek over de Rijksdag: De opwekking van de jongeling te Nain
- VIII. Kort overzicht van de Protestantse partijen op de Rijksdag 1530
- IX. Vier-stedenbelijdenis 1530
- X. Zwingli's belijdenis 1530
- XI. Resultaat van de Rijksdag

Deel 4. BRIEVEN VAN DR. MAARTEN LUTHER AAN FAMILIE EN VRIENDEN

INHOUD

TOELICHTING

1. BRIEF VAN LUTHER AAN JOHANN BRAUN, 22 april 1507
2. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ 31 okt. 1517
3. AAN KEURVORST FREDERIK VAN SAKSEN, november 1517
4. AAN JOHANN VON STAUPITZ, 30 mei 1518

5. AAN PAUS LEO X najaar van 1518
6. AAN JOHANN VON STAUPITZ, Wittenberg, 9 februari 1521
7. AAN DE KEURVORSTEN, VORSTEN EN STENDEN VAN HET RIJK
8. AAN MELANCHTON, Wartburg, 12 mei 1521
9. AAN ZIJN VADER HANS LUTHER, Wartburg, 21 november 1521.
10. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, Wartburg, 1 dec. 1521
11. DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN, 1523

BRIEVEN VANUIT DE COBURG:

12. AAN PHILIPPUS MELANCHTON, juni 1530
13. AAN LAZARUS SPENGLER, 8 juli 1530
14. AAN DR. GREGORIUS BRÜCK, 5 augustus 1530
15. LUTHERS TROOSTBRIEF AAN ZIJN VADER, 15 februari 1530
16. BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN MOEDER juni 1531
17. AAN MELANCHTHON, 5 juni 1530, ivm. overlijden Hans Luther

18. AAN JUSTUS JONAS, 19 MEI 1530, overlijden van zijn zoontje
19. AAN JUSTUS JONAS, 29 JUNI 1530, God onze Toevlucht
20. AAN JUSTUS JONAS, 9 JULI 1530, over Psalm 110
21. AAN JUSTUS JONAS, 27 JULI 1530
22. AAN JUSTUS JONAS, 3 AUGUSTUS 1530
23. AAN JUSTUS JONAS, 20 SEPTEMBER 1530
24. AAN JUSTUS JONAS, na de dood van luthers dochtertje Magdalena, 1542.

25. AAN JOHANN BRENZ, 30 JUNI 1530
26. BRENZ AAN LUTHER, 8 JULI 1530
27. AAN ABT FRIEDRICH, 1 JULI 1530

28. AAN HIERONYMUS WELLER, EIND JULI 1530
29. AAN HIERONYMUS WELLER, 15 AUGUSTUS 1530

30. AAN LUDWIG SENFL, 4 OKTOBER 1530

31. BRIEF VAN LUTHER AAN FRIEDRICH MYCONIUS, 9 JANUARI 1541
32. EERSTE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546
33. TWEDE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546

Deel 5. INVLOED VAN LUTHER IN DE NEDERLANDEN

Luthers geschriften in Vlaanderen, Brabant en Zeeland

INHOUD

Citaten uit:

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN

Johan Decavele

1. BRABANT EN VLAANDEREN IN DE BAN VAN LUTHER

2. LUTHERAANHANGERS IN BRUSSEL

3. BRIEVEN VAN LUTHER AAN DE CHRISTENEN IN NEDERLAND

DE HERVORMING IN ZEELAND

Dr. C. Rooze – Stouthamer

- **Introductie van de Hervorming in Zeeland (ca. 1520- 1532)**

- **De Dopers (1532 - ca. 1540)**

- **Reformatorische ontwikkelingen tot ca. 1545**

Deel 6. 95 STELLINGEN

LUTHERS BRIEVEN EN PROTESTEN 1517-1520

Tekst no 1. LUTHER AAN DE AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, 1517

Tekst no 2. LUTHERS BEROEP OP DE OPENBARE MENING, 1518

Tekst no 3. LUTHER AAN DE BISSCHOP VAN BRANDENBURG, 1518

Tekst no 4. LUTHER AAN JOHANN VON STAUPITZ, 1518

Tekst no 5. LUTHER AAN PAUS LEO X, 1518

Tekst no 6. PROTESTATIO, 1518

Inleiding op tekst 7-10

Tekst no 7. LUTHERS BEROEP OP HET CONCILIE, 1518

Tekst no 8. LUTHER AAN PAUS LEO X, Ontwerp, 1519

Tekst no 9. LUTHER AAN FREDERIK KEURVORST VAN SAKSEN, 1519

Tekst no 10. LUTHER AAN PAUS LEO X, 1520

DEEL II

FACETTEN IN DE HERVORMING VAN LUTHER, 1517-1521

1. **DE AFLAATHANDEL IN LUTHERS TIJD**, Door Prof. Dr. A. Eekhof
2. **DE VIJF-EN-NEGENTIG STELLINGEN VAN MAARTEN LUTHER**, Door Dr. A. W. Bronsveld
3. **BIJZONDERE DROOM VAN KEURVORST FREDERIK VOORAFGAAND AAN LUTHERS OPTREDEN OP 31 OKTOBVER 1517**
4. **GEVOLGEN VAN DE 95 STELLINGEN: LUTHER IN DE BAN**
5. **LUTHER OP DE RIJKSDAG TE WORMS**, Door F. Pijper
6. **MARTELAREN DIE GEDOOD WERDEN VANWEGE LUTHERS LEER**, Adrianus Haemstedius

Deel 7. ASPECTEN UIT HET LEVEN EN DE LEER VAN DR. MAARTEN LUTHER

INHOUD

VOORWOORD

1. **VREUGDE EN BLIJMOEDIGHEID**, Paul Scheurlen
 - (1) Luther's vreugde in de natuur
 - (2) Luther als vriend
 - (3) Luther's 'Tafelgesprekken' en humor
 - (4) Luther's zinspreuken en muziek
 - (5) Luther als opvoeder
2. **ONDERRICHT HOE DE CHRISTENEN MET MOZES DIENEN OM TE GAAN**, door Dr. M. Luther
3. **LUTHERS VISIE OP WET EN EVANGELIE**, Dr. J. van Genderen
4. **LUTHER**, Drs. K. Exalto
5. **CALVIJN EN LUTHER**, dr. W. Balke
6. **LUTHERS LEER VAN WOORD EN GEEST**, dr. C. Graafland
7. **EEN BELANGRIJKE BEKENTENIS VAN LUTHER**
H.A.J. Lütge, Herv. Predikant te Amsterdam
8. **DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN**, Gerard Ritter
9. **'DE JODEN EN HUN LEUGENS' TOEGELICHT**, Dr. T.H.M. Akerboom
10. **UITTREKSEL PREEK 8**, uit het Evangelie op St. Stefanusdag (26 december) Mattheüs 23: 34 - 39. Door de samensteller

Deel 8. DR. MAARTEN LUTHER ALS ZIELSZORGER

Door PAUL SCHEURLLEN

- HOOFDSTUK I. LUTHER ALS KRUISDRAGER
 HOOFDSTUK II. LUTHER ALS TROOSTER
 HOOFDSTUK III. LUTHER ALS BIDDER EN VOORBIDDER
 HOOFDSTUK IV. LUTHER ALS VOORBEELD IN AMBT EN BEROEP
 HOOFDSTUK V. LUTHER ALS BEMOEDIGER DOOR GEDICHTEN

Deel 9. AUGSBURGSE CONFESSIE, 1530

door DR. MAARTEN LUTHER en DR. PHILIPPUS MELANCHTON

1. **MARTELAREN**
2. **DE HERVORMING NA DE RIJKSDAG VAN WORMS 1521 TOT DE TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529**
3. **HET PROTEST OP DE TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529**
4. **KORTE TOELICHTING OVER DE AUGSBURGSE CONFESSIE**
5. **DE AUGSBURGSE CONFESSIE, 1530**
 - A. **INLEIDING OP DE CONFESSIE VAN AUGSBURG**
 - B. **ONVERANDERD of VERANDERD**
6. **DE AUGSBURGSE CONFESSIE**
 - a. **DE VOORREDE VOOR DE AUGSBURGSE GELOOFSBELIJDENIS**
 - b. **DE VOORNAAMSTE GELOOFS ARTIKELEN**

- 7. OVER DE ONTWERPEN EN VOORREDE VAN DE CONFESSIO AUGUSTANA
- 8. MELANCHTHONS VOORREDE VOOR DE SAKSISCHE GELOOFSBELIJDENIS
- 9. DE VIER-STEDENBELIJDENIS, 1530
- 10. ZWINGLI AAN KEIZER KAREL V; 1530
- 11. VOORREDE VAN ZWINGLI VOOR DE FIDEI RATIO, 1530
- 12. VOORREDE VOOR DE FIDEL EXPOSITIO AAN DE CHRISTELIJKE KONING

Deel 10. MELANCHTON 'DE HOOGLERAAR VAN DUITSLAND'

VOORWOORD

INLEIDING

- 1. OVERZICHT VAN MELANCHTONS LEVEN
- 2. MELANCHTON EN DE POGING VAN AARTSBISSCHOP HERMAN VAN WIED TOT REFORMATIE TE KEULEN,
Prof. Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink
- 3. HET ANTWOORD VAN PHILIPPUS MELANCHTON OP HET GESCHRIFT VAN DE COMMISSIE UIT DE LAGERE CLERUS VAN KEULEN, 1543
- 4. HET CORPUS DOCTRINAE CHRISTIANAE, 1560 EN MELANCHTONS VOORREDE
- 5. BUCER EN ZIJN 'SUMMARY', 1523
- 6. MELANCHTON, LUTHER – ZWINGLI – ZÜRICH, Dr. C. A. Tukker
- 7. MELANCHTON EN REFORMATIE IN STRAATSBURG,
Prof. Dr. W. van 't Spijker
- 8. DE LUTHERSE KERKEN NA DE REFORMATIE, Dr. J.S. Locher
- 9. DE LUTHERSE KERK EN ONDERLINGE TWISTEN, Dr. J.H. Kurtz
- 10. CALVINISME EN LUTERANISME, Prof. Dr. W. van 't Spijker
- 11. CALVIJNS VOORREDE IN DE LOCI COMMUNES VAN MELANCHTON
- 12. CALVIJN EN LUTHER / MELANCHTON, Eberhard Busch
- 13. MELANCHTONS WIJSHEID EN INVLOED, Dr. H.J. Selderhuis
- 14. MELANCHTON EN DE KERKELIJKE VISITATIE, Red.
 - A. Gebruik en misbruik van Melanchton
 - B. De Bruggenbouwer
 - C. Gebrek bij Melanchton